

Rimske vile kao temelj razvoja ranosrednjovjekovnih vladarskih rezidencija - primjer Sv. Marte u Bijaćima

Anić, Jakov

Master's thesis / Diplomski rad

2021

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:777026>

Rights / Prava: [Attribution-NoDerivatives 4.0 International/Imenovanje-Bez prerada 4.0 međunarodna](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-19**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET
Odsjek za povijest umjetnosti

Diplomski rad

RIMSKE VILE KAO TEMELJ RAZVOJA
RANOSREDNJOVJEKOVNIH VLADARSKIH REZIDENCIJA -
PRIMJER LOKALITETA SV. MARTE U BIJAĆIMA

Jakov Anić

Mentorica: dr. sc. Maja Zeman, docent

Zagreb, 2021.

RIMSKE VILE KAO TEMELJ RAZVOJA RANOSREDNJOVJEKOVNIH VLADARSKIH
REZIDENCIJA - PRIMJER LOKALITETA SV. MARTE U BIJAĆIMA

ROMAN VILLAS AS THE BASIS FOR THE DEVELOPMENT OF EARLY MEDIEVAL
MANORAL ESTATES - ST. MARTHA IN BIJAĆI AS THE CASE STUDY

Jakov Anić

SAŽETAK

Na primjeru lokaliteta crkve sv. Marte (Stombrate) u predjelu Bijaći nedaleko Trogira u ovom će se radu nastojati pokazati različiti načini korištenja antičkih i kasnoantičkih vila u Dalmaciji sve do razdoblja ranog srednjeg vijeka te će se prikazati pojedine faze preobrazbi od važnih gospodarskih i administrativnih središta do posjeda s mogućim rezidencijama ranosrednjovjekovnih vladara. U radu se detaljno donose pojedine graditeljske faze, uz prijedloge plana kompleksa u razdoblju antike i kasne antike te ranokršćanskom i ranosrednjovjekovnom razdoblju – dakle, s naglaskom na strukturnim promjena. Tako donesene idejne „rekonstrukcije“ baziraju se na relevantnim znanstvenim radovima, ali ponajviše na zapisima s prvih arheoloških istraživanja provedenih 1902.-1905. od Društva Bijać. Ti zapisi nude niz podataka koji su u historiografiji bili do danas zanemareni. Fokus je u radu postavljen na ranije, antičke i kasnoantičke slojeve te se donosi i slika cjelokupnog prostora Bijaća u navedenim razdobljima, a kako bi se pridonijelo istraživačkom pitanju zašto se na određenim predjelima/posjedima Dalmacije u antici i kasnoj antici, te na koji način, tijekom ranog srednjeg vijeka razvijaju posjedi hrvatskih vladara.

Ključne riječi: Bijaći, Sv. Marta, Stombrate, kontinuitet, transformacija, vila, vladarska rezidencija

Rad je pohranjen u: knjižnici Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

Rad sadrži: 81 stranicu, 32 reprodukcije. Izvornik je na hrvatskom jeziku.

Mentor: dr. sc. Maja Zeman, docent, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Ocjenjivači: dr. sc. Miljenko Jurković, redoviti profesor, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu; dr. sc. Nikolina Maraković izvanredni profesor, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Datum predaje rada: 1.10.2021.

Datum obrane rada: 5.10.2021.

Ocjena: 5

IZJAVA O AKADEMSKOJ ČESTITOSTI

Ja, Jakov Anić, diplomant na Istraživačkom smjeru – modul antika i srednji vijek diplomskoga studija povijesti umjetnosti na Odsjeku za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, izjavljujem da je diplomski rad pod nazivom *Rimske vile kao temelj razvoja ranosrednjovjekovnih vladarskih rezidencija – primjer Sv. Marte u Bijaćima* rezultat mog istraživanja i u potpunosti samostalno napisan. Također, izjavljujem da niti jedan dio diplomskoga rada nije izravno preuzet iz nenavedene literature ili napisan na nedozvoljen način, te da se tekst u potpunosti temelji na literaturi kako je navedeno u bilješkama, uz poštivanje etičkih standarda u citiranju i korištenju izvora.

U Zagrebu, 5.10.2021.

Vlastoručni potpis

SADRŽAJ

1. UVOD	2
1.1. OSNOVNE POSTAVKE I CILJEVI	2
2. DOSADAŠNJA ISTRAŽIVANJA LOKALITETA SV. MARTE (STOMBRATE) U BIJAĆIMA ..	8
3. KRATKI POVIJESNI PRIKAZ RAZVOJA PREDJELA BIJAĆI	15
4. RAZVOJNE FAZE BIJAĆA	22
4.1. ANTIČKA FAZA	23
4.2. RANOKRŠĆANSKA FAZA	33
4.3. RANOSREDNJOVJEKOVNA FAZA	42
4.4. KASNIJE FAZE	48
5. LOKALITET SV. MARTE (STOMBRATE) U KONTEKSTU VLADARSKIH REZIDENCIJA RANOG SREDNJEG VIJEKA	50
6. ZAKLJUČAK	61
7. PLANOVI	64
8. POPIS SLIKOVNOG MATERIJALA	70
9. LITERATURA	74
10. SUMMARY	81

1. UVOD

1.1. OSNOVNE POSTAVKE I CILJEVI

Cilj je diplomskoga rada na primjeru lokaliteta Stombrate (crkve sv. Marte) (**Slika 1 i Slika 2**) prikazati etape korištenja antičkih i kasnoantičkih kompleksa izvangradskih imanja Dalmacije (*villae*) sve do razdoblja ranog srednjeg vijeka, kada su upravo raniji kompleksi s istaknutom gospodarskom funkcijom te administrativnom ulogom i ulogom kontrole prostora bili *transformirani* u crkveno-rezidencijalna središta vladarskih imanja.

Lokalitet Stombrate smješten je na predjelu Bijaći, u sjeverozapadnom dijelu Kaštelanskog polja, u blizini Trogira (**Slika 3**). Za hrvatsku je historiografiju prije svega taj predio važan kao posjed ili čak moguća rezidencija hrvatskih kneževa iz dinastije Trpimirovića.¹ Mladen Ančić, koji nudi najpotpuniju raspravu o razvoju Bijaća, na temelju dostupnih i relevantnih pisanih i arheoloških vrela, ondje smješta i vladarsku *curtis*.² Povezanost Bijaća s ranosrednjovjekovnim vladarima bila je poticaj pokretanja prvih arheoloških iskopavanja Društva Bihać na lokalitetu Stombrate³, smještenom u podnožju dvaju brjegovaja koji se danas nazivaju Mali i Veliki Bijać. Kako su tada na lokalitetu pronađena „*crkva i objekti njezina neposrednoga okruženja u arheološkom smislu slojeviti i teško čitljivi čak i današnjem stručnjaku*“⁴, gotovo svi znanstveni radovi, sve do nedavno, bili su usmjereni primarno na najčitljivije slojeve – one ranosrednjovjekovne.⁵ Time su zanemarili prvotne,

¹ O čemu svjedoče dvije najstarije isprave ranosrednjovjekovnog razdoblja: isprava kneza Trpimira, iz 841. godine, i isprava kneza Muncimira, iz 892. godine, obje donesene na posjedu u Bijaćima (vidi dalje u tekstu). Važno je naglasiti kako se točna datacija Trpimirove darovnice i dalje znanstveno razmatra. Naime, još ju je F. Rački datirao u 852., Kukuljević Sakcinski njezino potpisivanje smješta u 837., a u posljednje vrijeme M. Matijević Sokol nudi najopsežniju analizu dokumenta, vjerujući da je on nastao 841. godine. Vidi: Matijević Sokol, M. (2010). „1150. obljetnica darovnice kneza Trpimira,“ *Izdanja HAD-a* 25, 10

²Ančić, M. 1999 (2004). „Od vladarske *curtis* do gradskoga kotara Bijaći i crkva sv. Marte od početka 9. do početka 13. stoljeća“. *Starohrvatska prosvjeta*, III(26), 189-236

³ Riječ je o istraživanjima od 1902. do 1905., koja je provodilo Društvo Bihać, na čelu s Franom Bulićem, o čemu nam svjedoči dnevnik s istraživanja, koji je, doduše, u potpunosti objavljen tek 1999. Cijeli dnevnik u: Gjurašin, H. 1999 (2004). „Arheološka istraživanja kod crkve sv. Marte od 1902. do 1905. godine“. *Starohrvatska prosvjeta*, 26 (III), 7-96

⁴ Ančić, M. 1999 (2004), 189

⁵ Vidi osobito izdanje ovdje više puta citirane *Starohrvatske prosvjete* iz 1999. (2004) godine (radove Ante Miloševića, Nikole Jakšića, Mladena Ančića i Tomislava Marasovića). Vidi i ranija izdanja iz serije (2000). *Hrvati i Karolinzi*, Katalog, MHAS, Split. Također, ranosrednjovjekovne faze razmatra i recentnija publikacija *Dalmatia Praerominica*, sv. 1 i sv. 3, autora Tomislava Marasovića, iz 2008. i 2011. godine. Od ranijih radova relevantni su oni M. Jurkovića (vidi osobito: Jurković, M. (1986). „Crkve s westwerkom na istočnom Jadranu“. *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 26, 61-65, 73-74), a u posljednje vrijeme u fokusu istraživača ponovno je predromanička plastika s lokaliteta: Jakšić, N., i Josipović, I. (2015). „Majstor koljanskog pluteja u kontekstu predromaničkih reljefa s lokaliteta Stombrate u Bijaćima“. *Starohrvatska prosvjeta*, 42(III), 145-164, objavljena i u: Jakšić, N. (2015). *Klesarstvo u službi evangelizacije. Studije iz predromaničke skulpture na Jadranu*. Književni krug - Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split. U istoj je knjizi objavljen i proširen raniji Jakšićev rad: Jakšić, N. (1999). „Reljefi Trogirske klesarske radionice iz crkve sv. Marte u Bijaćima“. *Starohrvatska prosvjeta*, 26(III), 265-286

antičke i kasnoantičke faze⁶, što je općenito bila česta praksa u istraživanjima koja su poduzimana od kraja 19. stoljeća, pa sve do kasnih 1990-ih.⁷ Jednako tako, kako naglašava M. Zeman, pitanju kontinuiteta ili diskontinuiteta u organizaciji prostora Bijaća u ranom srednjem vijeku u odnosu na prethodna razdoblja nije se uopće davala pažnja, što je fenomen koji je često bio prisutan u ranijoj hrvatskoj arheologiji.⁸ Mladen Ančić takav fenomen naziva fascinacijom arheologa sakralno-cemeterijalnim kompleksima⁹, što je zasigurno jedan od većih razloga relativno malog broja arheoloških iskapanja rimskih imanja u cjelini – građevina i pripadajućeg zemljišta – na prostoru Dalmacije, primarno današnje srednje Dalmacije.¹⁰

Da se na prostoru Bijaća od antike razvijalo jedno takvo imanje, pa moguće čak i čitava aglomeracija naznačio je već M. Suić,¹¹ a kasnije upozorio T. Marasović, pozivajući se na uočenu pravilnu mrežu rimskih puteva.¹² Na razvoj jednog većeg, zaokruženog posjeda na prostoru Bijaća upozorava i M. Zeman.¹³ Upravo je stoga nalaze antičkog i kasnoantičkog arhitektonskog kompleksa na lokalitetu Stombrate, za koji postoje jasni argumenti da je funkcionirao kao središte imanja, nužno bilo u ovome radu najprije postaviti u prostorni kontekst pri čemu su istaknuti i lokaliteti iz njegove bliže okolice (prostor istočno i jugoistočno: lokaliteti Žabljak, Križice i Knežine; jugozapadno: položaj Slanac; južno: predjeli Resnik-Tarce-Divulje).¹⁴ Tijekom razdoblja antike i kasne antike, uz gospodarsku važnost, Stombrate su imale istaknuto strateško značenje, u smislu nadzora i kontrole teritorija,¹⁵ o čemu bi govorilo i ondje kasnije uspostavljeno središte vladarskog posjeda. Time je taj lokalitet, u

⁶ U pregledima razvoja prostora Bijaća izdvajaju se radovi V. Omašića i I. Babića u kojima se pažnja stavlja i na antičko/kasnoantičko razdoblje. Više u: Omašić, V. (2001). *Kaštela od Prapovijesti do Početka XX. Stoljeća; 1. dio*. Muzej grada Kaštela, Kaštela te Babić, I. (1991). *Prostor Između Trogira i Splita: Kulturnohistorijska studija*. Zavičajni Muzej Kaštela, Kaštel Novi. Antičke i kasnoantičke faze najiscrpnije obrađuje ovdje više puta citiran doktorski rad Maje Zeman (niže bilj. 10).

⁷ Vidi i Bilogrivić, G. (2010). „Čiji kontinuitet? Konstantin Porfirogenet i hrvatska arheologija o razdoblju 7–9. stoljeća“. *Radovi*, 42(1), 37-48

⁸ Autorica više o tome raspravlja u: Zeman, M. (2017). „A Reverse Perspective on the Transformations of the Roman ‘Rural Landscape’ in Central Dalmatia – Hyllis Peninsula, Danilo, Bilice“. *Cities, Lands and Port sin Late Antiquity and the Early Middle Ages: Archaeologies of Change*, ur. Diarte-Blasco, P. BraDypUS, Rim, 112

⁹ Ančić, M. 1999 (2004), 203

¹⁰ Zeman, M. (2014b). „Transformacije rimskih vila na području srednje Dalmacije tijekom kasne antike i ranog srednjeg vijeka“. Doktorski rad. FFZG, Odsjek za povijest umjetnosti, Zagreb

¹¹ Suić, M. (2003). *Antički grad na Istočnom Jadranu*. Golden marketing, Zagreb, 59, 323 (originalno objavljeno 1976. godine)

¹² Marasović, T. 1999 (2004). „Bijaći u svjetlu proučavanja ranosrednjovjekovnih vladarskih rezidencija“. *Starohrvatska prosvjeta*, 26 (III), 338

¹³ Zeman, M. (2014b), 337

¹⁴ Isto. Katalog, kataloške jedinice I-4.1., I-4.3., I-4.4.

¹⁵ Uz M. Zeman, o strateškom značenju prostora Bijaća i položaja Stombrate, osobito u širem smislu i u vezi s obalnim pojasom Divulja i Resnika, raspravlja i Tin Turković, koji u kasnoj antici na mjestu naselja Siculi prepoznaje državnu prekrcajnu i poreznu postaju (*portorium*). Vidi u: Turković, T. (2010). „Prikazi gradova na Peutingerovoj karti i razvoj urbanog pejzaža na području Hrvatske između antike i srednjega vijeka“. Doktorski rad. FFZG, Odsjek za povijest umjetnosti, Zagreb

kronološkom i funkcionalnom slijedu, svakako trebalo usporediti s položajima/lokalitetima poput Rižinica u Rupotinama (zaleđe Solina), Sv. Marije u selu Biskupija te Sv. Lovre u zaljevu Morinje (Donje polje kod Šibenika).¹⁶ Svi navedeni lokaliteti, kao što je poznato, bili su također važna središta ranosrednjovjekovnih posjeda, dok su isto tako u literaturi manje bili istaknuti odnosi na njima istraženih vladarskih crkveno-stambenih kompleksa prema ranijim antičkim i kasnoantičkim stambenim i gospodarskim zdanjima.

Polazeći od takvih, temeljnih postavki u ovom se radu naglasak postavlja na slijed graditeljskih faza i strukturnih promjena tih kompleksa, a prije svega onoga na Stombratama, čije se faze razvoja datiraju od 1. stoljeća do prijelaza 10. u 11. stoljeće. Pri tom su temeljni izvor, uz brojne znanstvene radove objavljene od 1960-ih do danas, bili dnevnički zapisi s prvih arheoloških iskopavanja Društva Bihać, koji su detaljnije iščitavani i analizirani. Iako su ti zapisi već ranije korišteni kao vrijedan izvor znanstvenim radovima u kojima su dane danas vrijedeće idejne rekonstrukcije plana pojedinih faza (primarno faza ranokršćanske crkve i ranosrednjovjekovne Sv. Marte),¹⁷ velik dio podataka ostao je nezamijećen, pa tako i zanemaren. Iscrpnije ih u obzir uzima tek M. Zeman.¹⁸

Riječ je ponajprije o podacima koji se odnose na najranije, antičke slojeve; zidane strukture u najnižim arheološkim slojevima koje prate nalazi rimskih tegula, uporabne keramike, mozaičkog popločenja i zidnog oslika. Fokus rada bio je usmjeren baš na te ranije nalaze, a kako bi se ponudila idejna rekonstrukcija onog arhitektonskog sklopa koji je poslužio kao osnova svake daljnje izgradnje (u nizu adaptacija i pregradnji), prolazeći djelomično i kroz faze potpunog preslojavanja, ali i mogućeg smislenog rušenja u svrhu dobivanja građevnog materijala. Na taj način pridonosi se nizu istraživačkih pitanja o samom lokalitetu Stombrate, ali i šire o tipologiji promjena antičkih i kasnoantičkih imanja (vila) na prostoru Dalmacije, primarno prostoru Kaštelanskog zaljeva, direktno vezanom uz rimsku koloniju Salonu te kasnije uklopljenom u vladarske posjede ranosrednjovjekovne Sklavinije Hrvatske. U konačnici, cilj je pokazati kako su, pa i zašto, položaji poput Stombrata ili cjelokupnog prostora Bijaća postali jedan od važnijih centara takvih posjeda, s vladarskom zadužbinom i mogućom rezidencijom.

¹⁶ Više o tim lokalitetima u zasebnom poglavlju

¹⁷ Na dnevničke bilješke oslanjali su se svakako Pascale Chevalier, koja u svom radu Chevalier, P. 1999 (2004). „Ostaci starokršćanske skulpture iz crkve sv. Marte u Bijaćima“. *Starohrvatska prosvjeta*, 26(III), 109-140, obrađuje ranokršćanske ulomke s lokaliteta, zatim Ante Milošević, u: Milošević, A. 1999 (2004). „Prva ranosrednjovjekovna skulptura iz crkve sv. Marte u Bijaćima“. *Starohrvatska prosvjeta*, 26(III), 237-263, te Tomislav Marasović u : Marasović, T. 1999 (2004), 331-359. Vidi i Uglešić, A. (2012). „Arhitektonski ostatci na lokalitetu Stombrate“. *Sv. Marta u Bijaćima*, ur. don Dukić, J. Župa Gospe od Anđela, Trogir, 11-18

¹⁸ Zeman, M. (2014b). Katalog, 450-461

Na temelju opisanih struktura u zapisima Društva Bihać i danas dostupnih materijalnih dokaza, prvo je u radu dan prijedlog plana antičkog arhitektonskog sklopa. Izračunate su okvirne dimenzije sklopa te se nastojala utvrditi funkcija pojedinih objekata unutar njega. Kako su velikim dijelom ostaci te najranije faze u prvim iskapanjima bili uništeni, bilo je važno detaljnije ući u sadržaj zapisa Društva Bihać. Naime, dnevničke bilješke pravnik Pavla Perata i trgovca Pavla Ergovca, koji su u ime Društva predvodili iskopavanja, do danas su ostali i jedini izvor za veći dio nalaza iz razdoblja antike i kasne antike. Tako, na primjer, za ostatke građevine na krajnjem jugu lokaliteta (**Plan 3 i Plan 5**) drugdje podaci niti ne postoje, budući da je nakon iskopavanja bila zatrpana te nikada poslije nije bila revizijski istraživana.¹⁹ Neka ovdje donesena razmišljanja o izgledu antičkog sklopa ostavljaju prostora za daljnju raspravu te se iznose na razini pretpostavke, kao što je mogućnost da je imao unutrašnje dvorište, pa i trijem s kolonadom. Po pitanju te kolonade istražene na južnoj strani sjevernog dijela lokaliteta, a koja se u literaturi isključivo veže uz kasniju, ranokršćansku fazu, vidjet će se kako zapravo danas više ne postoje mogućnosti za njezinu jednoznačnu dataciju.

U radu se, nakon predloženog idejnog arhitektonskog rješenja najranije faze, istom metodom pokušalo rekonstruirati izgled ranokršćanskih nadogradnji, odnosno apsidalnog prostora izgrađenog adaptacijom dijela antičkog zdanja. U tom su slučaju osim nalaza zidanih struktura od ključne važnosti bili nalazi grobnica i sarkofaga. Ranokršćanskom fazom, pogotovo u usporedbi s onom antičkom, znanstvenici su se svakako više bavili. Na temelju objavljenih radova moguće je izdvojiti dvije prevladavajuće hipoteze o izgledu i dataciji ranokršćanske crkve i uz nju izgrađene krstionice. Tako je općenito prihvaćeno mišljenje da je riječ o trobrodnoj bazilici s osmerostranom krstionicom iz 5.-6., odnosno 6. stoljeća (**Slika**).²⁰ No, nikako ne bi trebalo zanemariti mišljenje Ante Uglešića po kojem je najprije, moguće već u 5. stoljeću, dio antičkog sklopa preuređen u ranokršćansku jednobrodnu kapelu s polukružnom apsidom, a kojoj se tek kasnije, u 6. stoljeću, s južne strane dograđuje kolonada koja je činila trijem (**Slika 14 i Slika 15**).²¹ Prema tom je mišljenju crkva bila u konačnici „dvobrodna“. Za takva razmatranja, pokazat će se ovdje, svakako postoje argumenti s obzirom na položaj i međusobni odnos nalaza na lokalitetu. Međutim, pažnja će biti usmjerena i na one podatke s prvih iskopavanja koji govore protivno takvoj rekonstrukciji faza ranokršćanske građevine, a pri čemu su u obzir uzeti podaci o mogućoj kasnijoj, ali i ranijoj dataciji kolonada i „trijema“.

¹⁹ Jelovina, D. 1999 (2004). „Starohrvatska crkva sv. Marte u Bijaćima“. *Starohrvatska prosvjeta*, 26(III), 99

²⁰ Ponuđene datacije i faze izgradnje različitih autora u Zeman, M. (2014b). Katalog, 456

²¹ Uglešić, A. (2012), 14

Ni oko točnog izgleda i faza ranosrednjovjekovne crkve sv. Marte, koja je zasigurno privlačila najveći interes istraživača, znanstvenici se ne slažu u potpunosti. Većinom je prihvaćeno mišljenje da je u riječ o trobrodnom zdanju s pilonima i većom pravokutnom apsidom te kasnije pridodanim predvorjem (**Slika 17**).²² Ipak, pitanje odnosa crkve prema ostalim zidanim strukturama na lokalitetu – onim ranijima, ali i onima koje bi mogle biti istovremene – ostaje nerazriješeno. Tako je ostao nerazriješen smještaj mogućeg vladarskog dvora na lokalitetu, koji se u Bijaćima traži stoljećima, a čije se postojanje na temelju arheoloških i historiografskih dokaza nikako ne smije odbaciti.²³ Ovdje se, međutim, na temelju detaljne analize svih pojedinih slojeva, unatoč nedostatku konkretnih dokaza, iznose i neka nova mišljenja o njegovoj poziciji. Uzeti su, pri tom, u obzir ponovno neki do danas malo korišteni podaci iz dnevnčkih bilješki Društva Bihać, koji bi opovrgavali njegov smještaj zapadno od crkve sv. Marte.²⁴

Na kraju rada obrađuje se slijed preobrazbi drugih lokaliteta srednje Dalmacije koji se u literaturi vežu uz vladarske zadužbine i središta vladarskih posjeda (prije svega lokalitet Biskupija kraj Knina te lokaliteti Rižinice i Sv. Lovre u Morinju). Sve navedene lokalitete odlikuje kontinuitet u korištenju, odnosno kontinuirana prisutnost stambene, ali i gospodarske funkcije koju je moguće pratiti od 1. stoljeća pa sve do ranog srednjeg vijeka.²⁵ Na temelju tih lokaliteta, prateći strukturne promijene, ovdje će se dati analogije sklopu na Stombratama, prvenstveno na osnovu određenih pravilnosti u međusobnim odnosima crkava i njima pridruženih stambenih jedinica te u njihovoj relaciji prema ranijim slojevima.

²² Drugačije mišljenje daje se u: Vežić, P. 1999 (2004). „Bazilika sv. Marte u Bijaćima i problem njezina ciborija“. *Starohrvatska prosvjeta*, III(26), 322

²³ Vidi: Ančić, M. 1999 (2004), 206, zatim Marasović, T. 1999 (2004), 331-359 te Milošević, A. (2002b) „Dvori hrvatskih vladara u Biskupiji kraj Knina“. *Zbornik Tomislava Marasovića*, ur. Babić, I., Milošević, A. i Rapanić, Ž. Sveučilište u Splitu; Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split, 200-207

²⁴ Na takav smještaj vladarske rezidencije upućuje idejna rekonstrukcija ranosrednjovjekovnog kompleksa crkve sv. Marte ponuđena u radu T. Marasovića: Marasović, T. 1999 (2004).

²⁵ Zeman, M. (2014b), osobito 322-324. Vidi i: Zeman, M. (2018). „'Povijesna mjesta' kao 'mjesta moći' - kontinuitet u formiranju ranosrednjovjekovnih vladarskih kompleksa sklavinije Hrvatske“. *Likovne umjetnosti, arhitektura i povijesni identiteti: zbornik radova znanstvenog skupa "Dani Cvita Fiskovića" održanog 2016. godine*, ur. Marinković, A., Munk, A., Zagreb, 19-28

Slika 1: Fotografija Sv. Marta u Bijaćima iz zraka.

Preuzeto s:

<https://www.mhas-split.hr/istrazivanja/arhiva-istrazivanja/artmid/934/articleid/86/bija%C4%86i-svmarta> (pregledano 22.9.2021.)

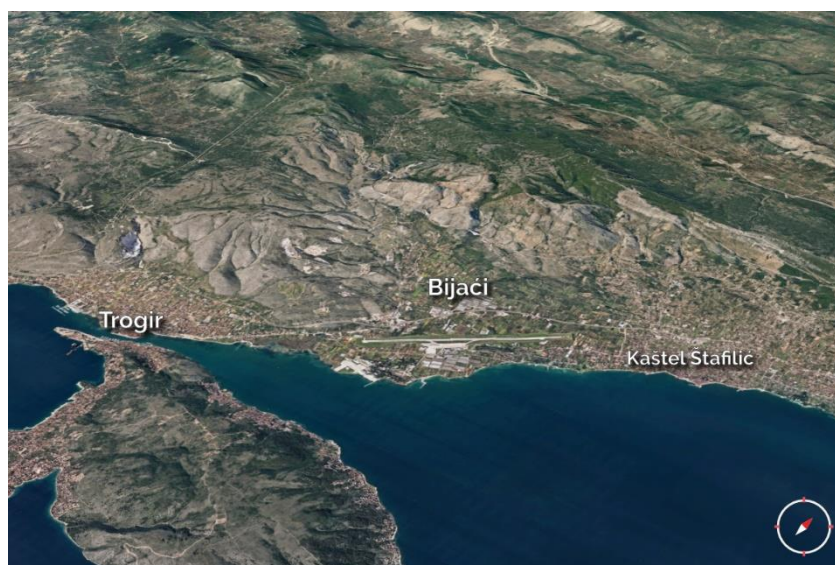

Slika 2: Fotografija Sv. Marta u Bijaćima, sadašnje stanje.

Preuzeto s:

<https://hkm.hr/vijesti/domovina/bijaci-upoznajte-arheoloski-lokalitet-i-starokrscansku-crkvu-sv-marte/> (pregledano 22.9.2021.)

autor Ivo Čagalj/PIXSELL

Slika 3: Geografski položaj Bijaća.

Izradio Jakov Anić. Podloga: Google Earth

2. DOSADAŠNJA ISTRAŽIVANJA LOKALITETA SV. MARTE (STOMBRATE) U BIJAĆIMA

Važnost Bijaća, kao i crkve sv. Marte, definira činjenica da su na tom mjestu potpisana dva najvažnija sačuvana ranosrednjovjekovna dokumenta hrvatske povijesti.²⁶ Bijaći se, naime, spominju još u Trpimirovoj ispravi iz 852. godine, prvoj domaćoj ispravi u kojoj se spominje hrvatsko ime, a koja završava riječima: *actum in loco qui dicitur Byaci* (sastavljeno u mjestu koje se zove Bijaći).²⁷ U drugoj ispravi, datiranoj 28. rujna 892. godine, Muncimir, Trpimirov sin i nasljednik, presuđuje spor koji je nastao oko tih posjeda. To se odvijalo, kako u ispravi piše, *actum est Biaci ante fores ecclesiae sanctae Marthae*²⁸ (sastavljeno u Bijaćima pred vratima crkve sv. Marte), čime je kraj 9. stoljeća *terminus ante quem* izgradnje crkve sv. Marte u Bijaćima.²⁹

Na njezinu važnost za hrvatsku povijest i povijest umjetnosti prvi je još u 17. stoljeću upozorio Ivan Lučić Lucius³⁰, iako se njome nije detaljnije bavio.³¹ U prvoj polovini 18. stoljeća isusovac Filippo Riceputi³², inicijator velike crkvene povijesti naših krajeva, *Illyricum Sacrum*, piše o sjaju i bogatstvu hrvatskog dvora u Bijaćim. Oslanjao se očito na njemu dostupna vrela, a ne na stvarno stanje, budući da je crkva u međuvremenu već bila uništena, a na istom je mjestu sagrađena nova. Riceputi je tvrdio da trogirski katedrala nije bila građena od ostataka iz rimske Salone, kao što se u to doba vjerovalo, već da je kamen bio prenesen iz bogatog dvora hrvatskih kneževa, upravo iz Bijaća, za što ipak nema nikakvih dokaza.³³ Sredinom 18. stoljeća Daniele Farlati³⁴, također isusovac, koji u konačnici i dovršava *Illyricum Sacrum* te se potpisuje kao autor, Bijaće naziva prastarim i preplemenitim gradom kraljevskog sjaja, sjedištem vladarskih dvorova, kojima su se navodno još u njegovo doba zapažali tragovi. Bijaće, nadalje, spominje opat Celio-Cega³⁵, koji 1855. godine u *La chiesa di Traù* piše čak

²⁶ Isprave nisu sačuvane u originalu, no podaci su dostupni iz kasnijih prijepisa tih isprava, kao što je primjerice Klaić, N (1927). *Izvori za hrvatsku povijest do 1526. godine*, Školska knjiga, Zagreb, 20

²⁷ Kukuljević Sakcinski, I., (1874.-1875). *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* = *Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske s Dalmacijom i Slavonijom*. D. Albrechta, Zagreb, 45

²⁸ Isto, 72

²⁹ Marasović, T. (2008). *Dalmatia Praeromanica, ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji, 1. rasprava*. Književni krug Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika; Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Split, 331-332

³⁰ Vidi: Lučić, I. (1986). *O kraljevstvu Dalmacije i Hrvatske* = *De regno Dalmatiae et Croatiae*. Priredila i prevela B. Kuntić-Makvić, uvodna studija i bibliografija M. Kurelac, komentar N. Budak, I. Goldstein, B. Kuntić Makvić, M. Kurelac. Latina et Graeca, VPA, Zagreb (original napisan 1662. godine)

³¹ Ančić, M. 1999 (2004), 189

³² Vidi: Riceputi, F. (1864). *Memorie di cose dalmatiche nella storia della vida di S. Giovannii Orsini*, Zadar, 161-164

³³ Karaman, Lj. (1930). *Iz Kolijevke Hrvatske Prošlosti*. Matica Hrvatska, Zagreb, 149

³⁴ Vidi: Farlati, D. (1751). *Illyricum Scrum*. Venecija, 481

³⁵ Vidi: Celio-Cega, V. de. (1855). *La chiesa di Traù*, Split, 20

kako je romanički Radovanov portal trogirске katedrale bio prenesen upravo iz Bijaća, također ne temeljeći svoju teoriju ni na kakvim znanstvenim dokazima.³⁶ I strani su pisci, među njima bečki povjesničar umjetnosti Rudolf Eitelberger,³⁷ koji je 1859. godine proputovao Dalmaciju, pisali o važnosti i znamenitosti Bijaća, fokusirajući se, doduše, kao i hrvatski istraživači i kroničari, isključivo na razdoblje ranog srednjeg vijeka. Kod većine tih tekstova ipak se, međutim, radilo o pseudopovijesnim konstrukcijama, kako ih je nazvao M. Ančić, koji se nisu oslanjali na prave nalaze, već na lokalnu tradiciju.³⁸

Važnost i značenje Bijaća za hrvatsku povijest prije svega, dakle, počiva na činjenici da su ondje izdane dvije važne vladarske isprave hrvatskih kneževa. Upravo je to saznanje bilo ključno za pokretanje prvih arheološka iskopavanja na tom predjelu, kao i za cijelu tradiciju o postojanju vladarskog dvora u Bijaćima.

Prva arheološka iskopavanja na predjelu Bijaća, međutim, krenula su tek početkom 20. stoljeća, kada se i na širem prostoru Dalmacije tragalo za vladarskim rezidencijama hrvatskih kneževa. U to doba metodologija istraživanja još nije bila dovoljno razvijena da bi se sustavno i na primjeren način pristupilo tom zadatku. Upravo zbog toga, na mnogim su lokalitetima iskopavanjima zapravo devastirani materijalni, arheološki ostaci, a najčešće oni iz najranijih faza/slojeva, antičkih i kasnoantičkih.³⁹ Društvo Bihać, Hrvatsko društvo za istraživanje domaće povijesti u Spljetu, koje je u konačnici i nazvano po mjestu gdje je knez Trpimir dao izdati najstariju sačuvanu hrvatsku povelju (*Byaci*), na čelu s Franom Bulićem, vrši prva iskopavanja od 1902. do 1905. godine (**Plan 1**) (**Slika 4 i 5**).⁴⁰ Društvo tada ruši novovjekovnu crkvu te dolazi do gotovo svih danas poznatih nalaza s toga lokaliteta. Cjeloviti rezultati arheološkog zahvata, međutim, po završetku istraživanja nisu bili jasni do te mjere da bi ih odmah bilo moguće i objaviti.⁴¹ Iskapanja se, naime, nisu vodila pod strogim nadzorom stručnjaka,⁴² a među istraživačima nije bilo ni arhitekta,⁴³ već su nam sve informacije dostupne

³⁶ Karaman, Lj. (1930), 150

³⁷ Vidi: Eitelberger, R. (1884). *Die mittelalterlichen Kunstdenkmale Dalmatiens*, Beč, 204-206

³⁸ Ančić, M. 1999 (2004), 191

³⁹ Isto, 189

⁴⁰ Neki pokušaji iskopavanja, priprema za ona od 1902. do 1905. godine bili su poduzeti i ranije, 1895. ili 1896., nakon što je dana 14. svibnja 1894. godine ispred crkve sv. Marte osnovano je "Hrvatsko društvo za istraživanje domaće povijesti u Spljetu - Bihać". Gjurašin, H. 1999 (2004). „Arheološka istraživanja kod crkve sv. Marte od 1902. do 1905. godine“. *Starohrvatska prosvjeta*, 26(III), 7

⁴¹ Milošević, A. 1999 (2004), 237

⁴² Karaman, Lj. (1930), 116

⁴³ Da prilikom iskapanja nije bilo arhitekta naslućuje se iz dnevnčkih bilješki, iako su na rekonstrukcijama svakako surađivale osobe poput Dagoberta Freya, Ćirila Metoda Ivekovića i Ante Bezića
Gjurašin, H. 1999 (2004), 8-10, 83

iz dnevnčkih bilješki spomenutih Pavla Perata, pravnika i člana odbora Bihać, te trgovca Petra Ergovca.

Dnevnici s tog istraživanja službeno su objavljeni znatno kasnije, tek 2004. godine, u radu *Arheološka istraživanja kod crkve sv. Marte od 1902. do 1905.* Hrvoja Gjurašina, u znanstvenom časopisu *Starohrvatska prosvjeta*, gdje je napokon kataloški obrađena većina nalaza skulpture i arheološke građe pronađene na lokalitetu. Međutim, Ljubo Karaman je, vjerojatno imajući uvid u neobjavljene bilješke ili naprosto na temelju istraživanja samih nalaza, iznio svoje ideje o prošlosti i nastajanju crkve sv. Marte u djelu *Iz kolijevke hrvatske prošlosti. Historijsko-umjetničke crtice o starohrvatskim spomenicima*, objavljenom 1930. godine u Zagrebu. Karaman je ustanovio da je crkva građena na mjestu ranije glavne stambene zgrade rimskog zaselka. Navedeno razmišljanje temelji na činjenici da su pored te glavne zgrade pronađeni ostaci drugih zgrada, koje su sudeći po turnjačici zatečenoj u jednoj od njih bile gospodarske funkcije. Pedesetak metara južno od crkve također su pronađeni ostaci zidova. Iako su ti zidovi zatečeni u lošem stanju te pokriveni lozom, Karaman ih je protumačio kao antičke, međutim iz nešto kasnijeg razdoblja od onih oko same crkve. U prilog toj Karamanovoj pretpostavci govorila je činjenica da su u neposrednoj blizini pronađene rimske opeke i novac te crvenkasta i zelenkasta zidna žbuka, uobičajeni za rimsko doba.⁴⁴

Ovdje, međutim, staje bilo kakva rasprava u historiografiji o mogućem ranijem, antičkom i kasnoantičkom zdanju. No, iako Karaman možda nije ulazio u dublje analize toga zdanja, ipak ga je prvi definirao te naznačio njegove parametre. Kako je ustanovljeno da se na sjevernom dijelu lokaliteta pronađena ranosrednjovjekovna trobrodna crkva sv. Marte smjestila na nekom ranijem zdanju, Karaman zaključuje da je Sv. Marti prethodila ranokršćanska crkva, koja je, pak, bila podignuta nad antičkim ostacima. Time on ustanovljuje i najvažnije graditeljske faze na tom dijelu lokaliteta. Nadalje, oslanjajući se i dalje na rezultate arheoloških istraživanja s početka 20. stoljeća, a ne dovodeći u pitanje autentičnost kneževskih isprava, Karaman opširno dokazuje da je na Malom Bijaću, pored crkve sv. Marte, u ranom srednjem vijeku ipak postojao građevinski kompleks koji treba tumačiti kao vladarski dvor. Pronađene nadvratnike na lokalitetu s uklesanim imenom svećenika Gumperta smatra pouzdanim dokazom o postojanju jednog predromaničkog kompleksa.⁴⁵

Osim Karamana, nitko se nije detaljnije bavio crkvom sv. Marte sve do revizijskih istraživanja šezdesetih godina prošlog stoljeća. Tijekom 1967. i 1968. godine njih su predvodili Dušan Jelovina i Dasen Vrsalović te o tome u nekoliko navrata objavili preliminarna izvješća

⁴⁴ Isto, 167

⁴⁵ Karaman, Lj. (1930), 170

(Slika 6).⁴⁶ Najvrjedniji nalaz do kojega se tom revizijom došlo svakako su ostaci zidova polukružne apside prethodnice Sv. Marte, koje raniji istraživači nisu bili pronašli, iako se nalazila neposredno iza pravokutne apside ranosrednjovjekovne crkve. S većom je sigurnošću utvrđeno da otkrivena polukružna apside pripada građevnoj fazi ranokršćanskog razdoblja⁴⁷ te su time potvrđene Karamanove pretpostavke. Revizijom je također otkriveno da je na zapadnoj strani crkve stajao masivni zvonik.⁴⁸

Na temelju tih istraživanja Sv. Marta u Bijaćima ulazi u literaturu kao jedna od najvažnijih crkava ranosrednjovjekovnih kompleksa Dalmacije te je predmetom znanstvenih rasprava o tipologiji i kronologiji predromaničke arhitekture.⁴⁹ Stoga ovdje valja spomenuti i radove objavljene 2000. godine u sklopu izložbe *Hrvati i Karolinzi*, gdje se Sv. Marta razmatra kao crkva čiju gradnju potiču franački misionari, a detaljnije se od tada obrađuju i pojedine skupine ulomaka predromaničke kamene plastike s lokaliteta.⁵⁰ No, u stoljetnom proučavanju lokaliteta Stombrate u cjelini, kao i samih Bijaća, važan trenutak predstavlja objava ovdje više puta citiranog posebnoga sveska časopisa *Starohrvatska prosvjeta*, koji je tiskan 2004. kao 26. svezak treće serije časopisa za 1999. godinu. U tom je broju, koji je tematski priređen na inicijativu tadašnjeg ravnatelja Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu, Ante Miloševića, objavljeno deset znanstvenih članaka različitih autora kojima je na raspolaganju bila gotovo sva dostupna građa s lokaliteta. U navedenom su svesku objavljeni i najvažniji nalazi skulpture i arhitektonske plastike dviju crkava, Sv. Marte i njene ranokršćanske prethodnice, a u objavljenim tekstovima daje se donekle i veća pozornost mogućem ranosrednjovjekovnom dvoru, ali i ranijim fazama kompleksa.⁵¹ Tek se tada po prvi put stvara obuhvatnija slika prostora te povijesnog razvoja lokaliteta i predjela Bijaći,⁵² čime se potvrđuju pretpostavke o postojanju antičkog zdanja, a donekle i njegove važnije uloge na širem prostoru, što je još Karaman dao naslutiti. Nadalje, na temelju ostataka arhitekture i pokretne arheološke

⁴⁶ Objavljeno u Jelovina, D. i Vrsalović, D. (1968): „Sv. Marta, Bijaći kod Trogira - arheološka revizija 1967. i 1968. godine“. *Arheološki pregled* 10, Beograd

⁴⁷ Jelovina, D. i Vrsalović, D. (1968), 173-176; Jelovina, D. 1999 (2004), 99; Jurković, M. (2001a). „Bijaći, Stombrate kraj Trogira. Ostaci crkve sv. Marte“. *Hrvati i Karolinzi, Katalog izložbe*, ur. Milošević, A. MHAS, Split, 179-180

Tu je raniju apsidu preslojio sarkofag s prilozima iz ranog srednjeg vijeka

⁴⁸ Jelovina, D. 1999 (2004); Marasović, T. (2008), 210

⁴⁹ Jurković, M. (1986). Vidi ondje donesenu relevantnu raniju literaturu.

⁵⁰ Jurković, M. (2001a). „Bijaći, Stombrate kraj Trogira. Ostaci crkve sv. Marte“. *Hrvati i Karolinzi, Katalog izložbe*, ur. Milošević, A. MHAS, Split, 179-180; Jurković, M. (2001b) „Arhitektura karolinškog doba“. *Arhitektura, skulptura i epigrafika karolinškog doba u Hrvatskoj*. MHAS, Split, 6-31. Vidi i druge kataloške jedinice vezane uz Bijaće u: Milošević, A. (ur.) (2000). *Hrvati i Karolinzi*. Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split

⁵¹ Marasović, T. 1999 (2004)., Jelovina, D. 1999 (2004), Chevalier, P. 1999 (2004).

⁵² Ančić, M. 1999 (2004).

građe, pa i usporednih primjera srednjeg Jadrana, jasnije se utvrđuje kronologija razvoja lokaliteta, odnosno zaključuje se da je na mjestu antičkog gospodarskog sklopa, s prvim fazama u 1. stoljeću, ranokršćanska crkva bila izgrađena svakako već od 5.-6. stoljeće, a da je nakon njenog rušenja, nad njenim temeljima, najranije krajem 8. stoljeća izgrađena ranosrednjovjekovna Sv. Marta, i to u sklopu vladarskog imanja.⁵³

Međutim, iz novijeg je izdanja *Sv. Marta u Bijaćima*, iz 2012. godine, vidljivo kako još uvijek postoje nešto drugačija viđenja datiranja najranijih, ranosrednjovjekovnih faza.⁵⁴ U istom je izdanju A. Uglešić ponudio ovdje već spomenutu interpretaciju razvoja crkve sv. Marte od jednostavne ranokršćanske kapele 5. stoljeća i kasnije „dvobrodne“ crkve 6. stoljeća.⁵⁵

Iako je literatura o lokalitetu Sv. Marte (Stombrate) brojna, i brojnija od ovdje navedene, razmatranja koja donosi nisu jednoznačna i neupitna. Velik je broj radova, onih ranijih, nastao na temelju lokalne tradicije, bez mogućnosti kritičkog sagledavanja situacije na lokalitetu. U kasnijim radovima objavljenima nakon istraživanja 1960-ih, primarno tijekom 90-ih godina prošlog stoljeća i u 2000-im godinama, autori su se uglavnom fokusirali na razdoblje ranog srednjeg vijeka, odnosno na samu Sv. Martu, a dijelom i na moguću vladarsku rezidenciju. Tek u novije doba pojavio se interes za detaljnijim istraživanjem antičke i kasnoantičke, dakle prve faze kompleksa na Stombratama, s ciljem da se rastumače procesi kroz koje je antički i kasnoantički sklop prošao sve do vremena kada je postao osnova razvoja crkveno-rezidencijalnog sklopa, središta posjeda hrvatskih kneževa. Rezultate vrlo detaljnog istraživanja toga tipa iznijela je M. Zeman u svojoj doktorskoj disertaciji pod nazivom *Transformacije rimskih vila na području srednje Dalmacije tijekom kasne antike i ranog srednjeg vijeka*, u kojoj lokalitet Stombrate i prostor Bijaća ima istaknuto mjesto. Razvojem Bijaća u povijesnim okolnostima nakon ranog srednjeg vijeka znatno se manje autora bavilo. U tom je smislu najvrjedniji prilog dao M. Ančić, u članku *Od vladarske curtis do gradskoga kotara. Bijaći i crkva sv. Marte od početka 9. do početka 13. stoljeća*.⁵⁶ U fokusu je istraživanja M. Ančića svakako bio razvoj ranosrednjovjekovnog vladarskog imanja (*curtis*) te se i M. Zeman oslanjala upravo na njegove zaključke u definiranju odnosa ranosrednjovjekovnog i

⁵³ Ponuđene datacije i faze izgradnje različitih autora u Zeman, M. (2014b). Katalog, 456. Prema radovima objavljenim u SHP: prije svega Jelovina, D. 1999 (2004), ali i Chevalier, P. 1999 (2004), Delonga, V. 1999 (2004) i Vežić, P. 1999 (2004)

⁵⁴ Pojedine ulomke koje je A. Milošević u više puta spomenutom radu iz 1999 (2004). godine smjestio na sam kraj 8. stoljeća, T. Burić datirao je na početak, odnosno kraj 7. stoljeća, te je i prvu ranosrednjovjekovnu fazu na lokalitetu smjestio u isto razdoblje. A u toj je fazi, prema Buriću, tek bila preuređena ranokršćanska crkva, a ne podignuta nova. Vidi Burić, T. (2012). „Crkva sv. Marte u Bijaćama“. *Sv. Marta u Bijaćima*, ur. don Dukić, J. Župa Gospe od Anđela, Trogir, 20

⁵⁵ Uglešić, A. (2012), 14

⁵⁶ Ančić, M. 1999 (2004).

ranijeg, antičkog i kasnoantičkog posjeda te njihove prostorne organizacije.⁵⁷ Ti su rezultati uvelike poslužili kao osnova za razmatranja u ovom diplomskom radu, gdje će se, polazeći i od njih, najprije dati kraći povijesni razvoj predjela Bijaći.

⁵⁷ Zeman, M. (2014b).

Slika 4: Ostaci ranosrednjovjekovne crkve Sv. Marte i crkvice iz 17 stoljeća, stanje iz 1902.
Preuzeto iz Gjurašin, H. 1999 (2004), 79

Slika 5: Fotografija s iskapanja Društva Bihać, stanje 1905.
Preuzeto iz Gjurašin, H. 1999 (2004), 82

Slika 6: Ruševine crkve Sv. Marte tijekom revizijskih istraživanja 1967.-1969. godine.
Preuzeto iz Jelovina, D. 1999 (2004), 105

3. KRATKI POVIJESNI PRIKAZ RAZVOJA PREDJELA BIJAĆI

Na širem prostoru Trogira poznat je veći broj nalaza iz brončanog i željeznog doba te je cijelo područje od trogirskog Malog polja pa do Mosora bilo organizirano po dosljednom povijesnom konceptu, što znači da ne postoji niti jedna strateški važna točka ili istaknutije uzvišenje na kojem se nije nalazila neka gradina, a koja je neposredno bila okružena plodnim i obradivim površinama.⁵⁸ Ta izvorna mreža gradina vrlo je vjerojatno bila i gušća nego što je za sada na temelju relativno malog broja arheoloških ostataka potvrđeno. Nalazi ukazuju i na postojanje života u prapovijesnoj Saloni, kao i Trogiru, čija ga je istaknuta geografska pozicija već tada činila središtem jedne zaokružene kulturne mikro-cjeline. Upravo ta dva primjera jasno pokazuju da je širenje naselja na obalu nastalo sazrijevanjem ilirskih Delmata i njihova načina života pa je lako moguće da je poznata antička mreža *Tragurion – Siculi – Salona – Spalatum – Epetion* svoje temelje našla već u prapovijesnom dobu. Nadalje, neke od utvrđenih gradina mogle bi se identificirati kao preteče antičkog naselja Siculi.⁵⁹ Formiranje većih rimskih naseobinskih cjelina na širem području Bijaća svakako se može objasniti i tim već zadanim odnosima, s obzirom na položaj gradinskog naselja na Velom Bijaću (u vezi s pristaništem na Resniku).⁶⁰

U 3. stoljeću prije Krista stanovnici Isse, u tom razdoblju već etablirane grčke kolonije, na kopnenom dijelu srednje Dalmacije osnivaju trgovačke faktorije *Tragurion* i *Epetion* te se infiltriraju u postojeća naselja, što je samo nastavak prethodnih dugotrajnih dodira grčkih trgovaca s lokalnim ilirskim stanovništvom. Te faktorije, s vremenom, postaju stalne grčke naseobine. Bio je to susret dviju kultura na različitim razinama razvoja. S jedne strane ilirskog stanovništva, čija je glavna djelatnost bila stočarstvo te jedne urbane civilizacije, što je označilo prijelaz iz prapovijesti u povijesno doba.⁶¹ Prvi izvori o tom prostoru djela su Pseudo-Skimna i Pseudo-Skilaka, vezana i uz mit o Heraklovom sinu Hilu, po kojem je Hilejski poluotok između Trogira i Šibenika dobio ime.⁶² Činjenica da se prostor srednje Dalmacije pokušavao uvrstiti u grčke mitove, a samim time i povezati stanovništva dviju sasvim različitih kultura, pokazuje jasnu želju za kolonizacijom. Glavni je razlog njihova širenja prije svega bila eksploatacija plodne zemlje, koje je na Visu svakako manjkalo, te se po prvi puta u okolici

⁵⁸ Babić, I. (1991), 31

⁵⁹ Isto, 36

⁶⁰ Zeman, M. (2014b), 103

⁶¹ Babić, I. (2016). *Trogir: Grad i spomenici*. Književni krug Split; Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split, 61

⁶² Isto, 59. Vidi i: Suić, M. (1955.). *Istočna jadranska obala u Pseudo Skilakovu Periplusu*, Rad JAZU 306, 132 te Katičić, R. (1995). *Illyricum mythologicum*. Biblioteka Historia Croatica, Zagreb, 387-388

gradova srednjeg Jadrana počinju uzgajati kulture i razvijati privredne grane koje su na tom području prevladavale i za vrijeme Rimljana - vinogradarstvo i maslinarstvo.⁶³

Rimljani su na navedenom prostoru bili prisutni još od samih početaka grčke kolonizacije. Kao najbliži saveznici često su intervenirali u vrijeme ilirskih napada na grčke kolonije te je Salona već od 3. stoljeća prije Krista preuzela središnju ulogu u borbi protiv Ilira, ali služila i kao rezidencija rimskih vojskovođa između pohoda. Osim toga, moguće je da su Rimljani pojedina naselja osnivali na tom prostoru i prije uspostave rimske vlasti na Jadranu. U tom, ranom razdoblju, svoja su trgovačka naselja Rimljani često podizali u neposrednoj blizini grčkih. Naime, kako na osnovu J. Wilsona navodi M. Zeman, ruralni su predjeli okolice ranije utemeljenih gradova i luka, uglavnom grčkih, bili mjesta koja su samostalno naseljavali prvi rimski doseljenici sa šireg prostora Mediterana u doba kasne Republike, prvenstveno kao trgovci i obrtnici.⁶⁴ Kako ističe dalje autorica, prve bi se rimske građane, u skladu s time, na prostoru Kaštelanskog zaljeva moglo očekivati istočno od Trogira, na predjelu Divulje-Resnik, prostoru koji je već ranije imao odlike veće aglomeracije. Na to bi upućivao položaj gradinskog naselja na uzvisinama Veli i Mali Bijać, koje je bilo u vezi s obalnim pojasom gdje se smješta njegovo pristanište.⁶⁵ Upravo na tom obalnom dijelu, kako su potvrdila arheološka istraživanja, nalazilo se utvrđeno naselje s pristaništem (spomenuti Siculi), čija je najranija faza datirana u prijelaz iz 2. u 1. stoljeća pr. n. e., te je u kontinuitetu funkcioniralo sve do 5. stoljeća.⁶⁶

Godine 76. prije nove ere Rimljani uspostavljaju svoju vlast nad Salonom, a u četvrtom desetljeću prije Krista ona dobiva i status kolonije te u njoj od tada stoluje namjesnik provincije Dalmacije. Razvojem Salone kao upravnog, gospodarskog i prometnog centra provincije Dalmacije, prema njoj počinju gravitirati sva ostala naselja u okolici, među njima i *Tragurium*, koji je veličinom ostao u istim parametrima ranijeg grčkog naselja. Od ostalih važnijih naselja u blizini Trogira koje spominje Plinije Stariji u svojoj *Historia Naturalis* izdvaja se upravo naselje Siculi. Na tom je području car Klaudije u prvoj polovici 1. stoljeća prije Krista naselio veterane VII. i IX. Legije (41. do 54. godine nove ere).⁶⁷ Poticaj naseljavanja veterana baš na taj prostor mogao je, dakle, ležati u činjenici da je ondje već od ranije postojalo utvrđeno rimsko naselje, i to na obali između Trogira i Salone. Tada su svakako, ako nisu postojale i ranije, bile

⁶³ Babić, I. (1991), 45

⁶⁴ Wilson, A. J. N. (1966). *Emigration from Italy in the Republican Age of Rome*. Manchester University Press, 13-14, 70

⁶⁵ Zeman, M. (2014b), 104

⁶⁶ Kamenjarin, I. i Šuta, I. (2011). *Antički Siculi: katalog izložbe*. Muzej grada Kaštela, Kaštel Lukšić

⁶⁷ Suić, M. (1959). „Pravni položaj grčkih gradova u Manijskom zalivu za rimske vladavine“. *Diadora* 1, 163. Riječ je o legijama koje su mu bile najvjernije, ali na prostor Sicula smjestio je i veterane koji su sudjelovali u borbi protiv senatora Skribonijana i pomogli ugasiti njegovu pobunu 42. godine

uspostavljene i važne komunikacije među naseljima, odnosno prema većim gradovima na obali, ali i prema unutrašnjosti.⁶⁸ Temeljeći svoje mišljenje na ranijim raspravama M. Suića, M. Zeman smatra da je prostor Trogira i njemu istočni predio koji omeđuju Divulje-Resnik u obalnom pojasu te Bijaći u zaleđu, već u to vrijeme bio pod jačom državnom, carskom kontrolom, kao izrazito gospodarski iskoristivo područje.⁶⁹

Kartografski prikaz koji se oslanja na ranije antičke i kasnoantičke izvore, Peutingerova karta, prikazuje mrežu naselja Dalmacije te pomaže u lociranju pojedinih važnih postaja.⁷⁰ Tako je prema Peutingerovoj karti mjesto Siculi (u formi *Siclis*) od Trogira bilo udaljeno V rimskih milja, a od Salone IX, što bi i odgovaralo prostoru Resnika smještenom uz cestu koja spaja Trogir sa Salonom.⁷¹ Ta je cesta zapravo bila segment prometnice koja je Akvileju spajala s Dračem te jedna od magistralnih cesta koje su prolazile agerom Salone. Uzduž nje ustanovljeni je velik broj arheoloških lokaliteta, u velikom broju slučajeva antičkih i kasnoantičkih stambenih i gospodarskih zdanja. Ostaci turnjačica za ulje i vino ukazuju na proizvodnju viškova na imanjima, dok mozaici, ostaci hipokausta, pa i olovnih vodovodnih cijevi na više lokacija potvrđuju visoku kulturu stanovanja.⁷² No, u obalnom pojasu, uzduž te ceste, pretpostavlja se da su sve do početka 5. stoljeća, i to baš na prostoru od Divulja i Resnika prema Trogiru, funkcionirali veći prerađivački kompleksi.⁷³ Važno je stoga naglasiti da se upravo u njihovom zaleđu smjestio lokalitet Stombrate, uz koji je prolazila još jedna rimska prometnica, ona koja je vodila od obale preko Labinskog prijevoja, spajajući Siculi s unutrašnjosti. Time su postavljeni preduvjeti da se na prostoru Bijaća razvije jedna veća aglomeracija, koja je mogla služiti kao ruralna ispostava za opskrbu Sicula poljoprivrednim proizvodima, sadržavajući u isto vrijeme i objekte iz kojih se vrijedna roba mogla dalje otpremati prema unutrašnjosti.⁷⁴

Osim toga što je cijeli prostor Bijaća bio u vezi s magistralnom prometnicom u obalnom pojasu, a i s prometnim pravcem koji je vodio prema unutrašnjosti, pretpostavlja se da je bio premrežen sporednim rimskim putevima. Već su tada Stombrate mogle imati središnju ulogu u dijelu aglomeracije u polju, pri čemu su tom položaju manji stambeno-gospodarski kompleksi gravitirali.⁷⁵ Uz bijački tzv. Javorski put, na predjelima Križice i Knežine, istraženi su ostaci

⁶⁸ Isto; Suić, M. (2003), 235

⁶⁹ Zeman, M. (2014b), 167

⁷⁰ Za detaljan pregled razvoja gradova na temelju navedenih karata vidi: Turković, T. (2010).

⁷¹ Babić, I. (1991), 47

⁷² Isto, 48

⁷³ Radić Rossi, I. (2009). „Arheološka baština u podmorju Kaštelanskog zaljeva“. *Archaeologia Adriatica* II, 489-506; Zeman, M. (2014b), 369

⁷⁴ Zeman, M. (2014b), 160

⁷⁵ Isto, 158

manjih antičkih i kasnoantičkih objekata, a od ranije se na obližnjem predjelu Žabljak smješta jedna rimska vila.⁷⁶ Na lokalitetu Knežine pronađene su tako cisterne s bačvastim svodom i fragmenti mozaika.⁷⁷ Na lokalitetu Križice, neposredno uz Knežine, pronađeni su nadgrobni spomenici veterana, pri čemu su dva među njima naknadno bila pretvorena u *stipites* preše. Na lokalitetu se nalazila i veća hrpa kamenja, a njoj mnoštvo ulomaka opeke te rimskih keramičkih posuda.⁷⁸ Na spomenutom Žabljaku pronađeni su ulomci keramičkih posuda, amfora i tegula, a nešto istočnije i jedan žrtvenik.⁷⁹ Pod velikom kamenom gomilom, koja se prostirala na području od čak 40 m, pronađeni su ulomci posuda od terakote i krovne tegule te kasnije uništeni mozaik od bijelih i plavih kockica. Pronađena je, nadalje, i nadgrobna stela s očuvanim natpisom, kao i komadi opeke kružnog presjeka, a nedaleko od njih i dva stupa vratiju, slomljena pri vrhu, te žrvanj trapetuma s kvadratnom rupom u sredini. Stupovi i žrvanj su kasnije uništeni (**Slika 7**).⁸⁰ Takva razvijena mreža cesta i stambenih i gospodarskih objekata, kao i veća gospodarska važnost prostora zapadnog dijela Kaštelanskog zaljeva doprinijele su svakako njegovom razvoju. Ovdje treba spomenuti još jedan lokalitet u obalnom pojasu, onaj na rtu Tarce, uz koji se veže prekrcavanje kamena iz kamenoloma okolice Trogira. Naime, podvodnim istraživanjima kod rta, na udaljenosti od oko 20 metara od obale, ustanovljen je velik broj drvenih pilona, keramičko posuđe, amfore, kao i antički građevni materijal, a nalazi upućuju i na postojanje prošupljenih dolija za držanje riba.⁸¹

Čitav taj prostor ne gubi na važnosti ni u razdoblju kasne antike, s obzirom na to da se u Resniku od kraja 3. stoljeća, prema T. Turkoviću, uspostavlja rimska prekrcajna i porezna postaja, portorij, što bi odgovaralo i vremenu postavljanja miljokaza na pravce koji su prolazili Bijaćima i Labinskim prijevojem.⁸² Uspostava portorijske postaje prema T. Turkoviću podrazumijevala bi prisutnost i smještaj državne, odnosno carske administracije, a zasigurno se odrazila i na razvoj naselja.⁸³ Na jači državni, tj. carski nadzor prostora, uz koji se veže i naseljavanje veterana dva stoljeća ranije, prema M. Zeman, upućivala bi i namjena već

⁷⁶ Isto, 107; Vidi i Katalog. Kataloška jedinica 1-4.4., 462-463

⁷⁷ Isto, 461, prema Šuta, I. (2011). „Arheološka topografija okolnog područja“. *Antički Sikuli. Katalog izložbe*. Muzej grada Kaštela, Kaštela, 28

⁷⁸ Isto, 461

⁷⁹ Osim nalaza iz samih Žabljaka, iz dnevnika se vidi da su pojedini fragmenti s tog lokaliteta doneseni i u Bijaće tijekom prvih iskapanja u Stombratima Isječak iz Peratova dnevnika iz Gjurašin, H. 1999 (2004), 27: „*Večeras mi je pokazao jedan težak komad mramornog rimskog kipa, našasta u Žabljacima pod Bihaćem. Vidi se lijevo stegno naslonjeno na panj. Na panju su u bas reliefu 3 grozda. Navrh panja vide se tragovi ruke. Mislim da bi to mogao biti Bako. Što da radim s tim? Stari 7/IV 1902*“

⁸⁰ Zeman, M. (2014b). Katalog, 462

⁸¹ Isto, 449, i Radić Rossi, I. (2009). 493-494

⁸² Turković, T. (2010), 486-488

⁸³ Isto. Vidi i: Zeman, M. (2014b), 106

spomenutih proizvodnih postrojenja u obalnom pojasu, kod rta Tarce. Vežu se uz proizvodnju soli, a upravo je ta proizvodnja najčešće bila pod državnim/carskim nadzorom, pogotovo ako je riječ o većim postrojenjima. Naseljavanje veterana na prostor naselja Siculi i Bijaća u Klaudijevo vrijeme, kako navodi Zeman, moglo je biti provedeno zbog nadzora proizvodnje u ime cara, odnosno države, i to na prostor koji je već imao svu potrebnu infrastrukturu.⁸⁴

Nakon dugog niza godina kontinuiranog razvoja, problemi prisutni u Zapadnom Rimskom Carstvu u njegovim posljednjim desetljećima, dodatno pojačani dolaskom Germana i Slavena, direktno su pogodili i prostor središnjeg Jadrana, pogotovo nakon konačnog pada Carstva. Ipak vladavina Bizanta na čelu s Justinijanom u 6. stoljeću, dovela je mir i blagostanje u te krajeve. S Justinijanom i njegovom rekonkvistom počelo je i ponovno uspostavljanje nadzora nad gospodarski važnim predjelima, a što su zasigurno slijedili i graditeljski pothvati. U to doba na većem dijelu lokaliteta Dalmacije uočavaju se pregradnje ranijih zdanja, kako na obali, tako i u unutrašnjosti. Prije svega je riječ o zdanjima koja su u ranijem razdoblju imala izraženu stratešku važnost, u smislu nadzora prometnica i prijevoza robe, ili izraženiju gospodarsku ulogu.⁸⁵ Među takve se komplekse svakako ubrajaju i oni na prostoru Bijaća.

O tome govori na Stombratama izgrađen veći ranokršćanski crkveni sklop s krstionicom (tzv. kompleksnog tipa), kakvi se na izvangradskim predjelima Dalmacije podižu mahom od 5.-6., a osobito od 6. stoljeća, često na temeljima ranijih kršćanskih objekata iz 4.-5. stoljeća.⁸⁶ Uređenje kršćanskih kulturnih prostora, pri tom, pratilo je i održavanje gospodarskih aktivnosti, kao i onih administrativnih.⁸⁷ Važno je spomenuti da se takvi kompleksi, s crkvama i gospodarskim objektima, interpretiraju i kao središta kasnoantičkih vikusa,⁸⁸ većih aglomeracija s ulogom kontrole proizvodnje i trgovine viškovima koje su mogle biti jednako u vlasništvu privatnika, države ili Crkve.⁸⁹ No, uz gospodarske objekte i crkvene građevine, kasnoantički je vikus nerijetko sadržavao i upravno-administrativne, rezidencijalne, pa i sporedne kupališne objekte, a razvija se na strateški povoljnijim poziciji, uz obradive površine i ceste.

⁸⁴ Isto, 164-166

⁸⁵ Isto, 271

⁸⁶ Vidi primjere obrađene u: Chevalier, P. (1995).

⁸⁷ Zeman, M. (2014b), 272-273

⁸⁸ Vidi: Suić, M. (2003), 97-100.

⁸⁹ Vidi: Arthur, P. (2004). „From Vicus to Village: Italian Landscapes, AD 400–1000“. *Landscapes of Change: Rural Evolutions in Late Antiquity and the Early Middle Ages*. Ashgate Publishing, Aldershot, 105

Takve su aglomeracije, uz županijska središta, imale važnu ulogu u organizaciji i upravljanju teritorijem i tijekom ranog srednjeg vijeka.⁹⁰ *Parathalassia*, županija koja je obuhvaćala prostor Kaštelanskog zaljeva, koju spominje Konstantin Porfirogenet u *De administrando imperio*, smatra se jednom od većih županija ranosrednjovjekovne sklavinije Hrvatske.⁹¹ Njene granice, doduše, ne mogu se u potpunosti odrediti, no činjenica je da je obuhvaćala cijeli pojas od Trogira do Splita, te samim time i Bijaće.⁹² U ranom srednjem vijeku upravo na tom predjelu, na kojem se još od naseljavanja veterana cara Klaudija pa sve do tetrarhijskog razdoblja, a zatim i Justinijanovog doba razvija važna aglomeracija s gospodarskom, upravnom i kulturnom namjenom, formira se središte vladarske *curtis*, postupno prerastajući u jedno od većih feuda kraljevskog teritorija (*territorium regale*).⁹³ Njegovim jačanjem i lokalitet Stombrate s crkvom sv. Marte postaje, odnosno ostaje, središtem gusto naseljena prostora s grupom manjih zaselaka.⁹⁴ Kako se organizacija prostora od kasnog 8. stoljeća i tijekom 9. stoljeća velikim dijelom oslanjala na već postojeću mrežu posjeda, tako se i unutar posjeda samih često održavaju i ranije uspostavljene funkcije, pa se stoga na Stombratama i tijekom ranog srednjeg vijeka očekivali i gospodarski, upravni i rezidencijalni objekti/prostori. Svi oni, uz crkve (vladarske zadužbine) imali su istaknutu ulogu u prezentaciji moći ranosrednjovjekovnih vladara.⁹⁵

⁹⁰ Zeman, M. (2014b), 342. Prema Smiljanić, F. (1995). „Prilog proučavanja županijskoga sustava Sklavinije Hrvatske.” *Etnogeneza Hrvata*, ur. N. Budak. Nakladni zavod Matice hrvatske, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Zagreb; Isti. (1990). „Beitrag zur Erforschung der Županien-ordnung in Sklavinien Kroatien”, *Diadora* 12, 371-388

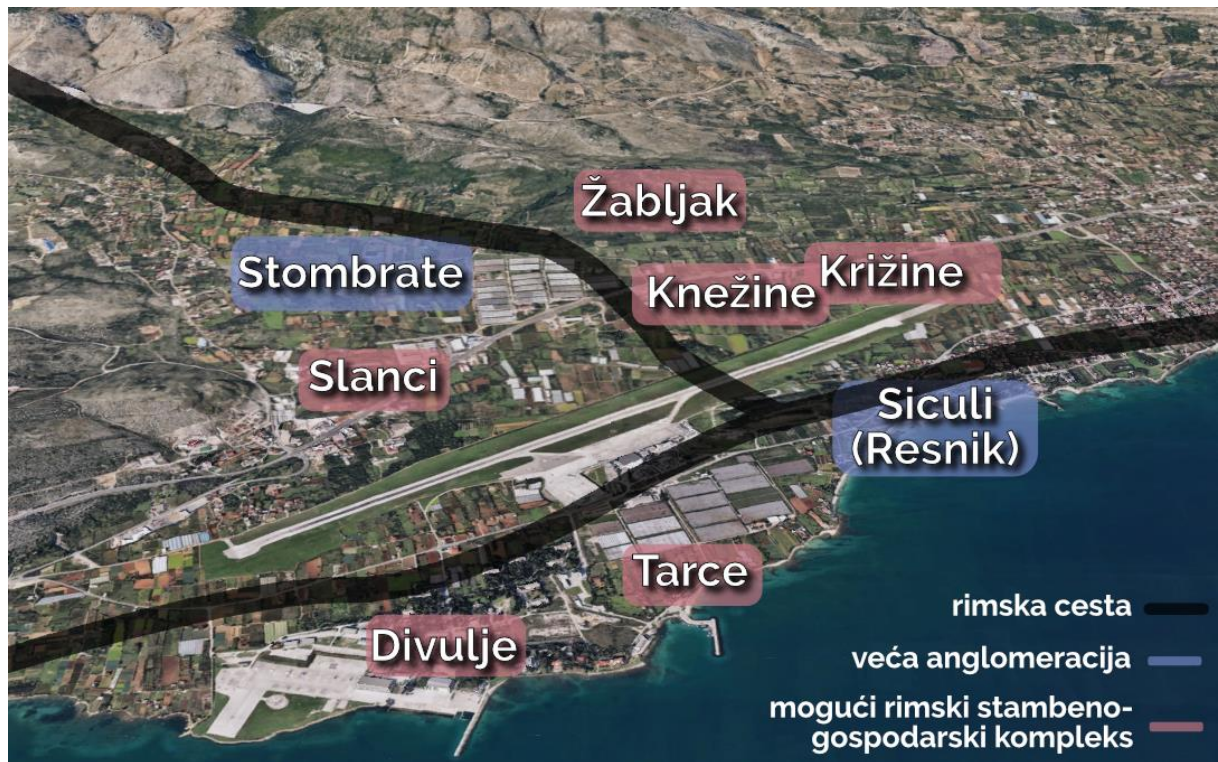
⁹¹ Sva relevantna mišljenja po tom pitanju donose: Klaić, N. (1975). *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*. Školska knjiga, Zagreb, 285-286, Omašić, V. (2001), 82-83. Vidi i: Ančić, M. 1999 (2004), 189-236

⁹² Zeman, M. (2014b), 346

⁹³ Ančić, M. 1999 (2004), 230

⁹⁴ Delonga, V. 1999 (2004). „Predromanički ciborij iz Svete Marte u Bijaćima“. *Starohrvatska prosvjeta*, 26(III), 288

⁹⁵ Zeman, M. (2014b), 363

Slika 7: Položaj lokaliteta Stombrate, okolnih mjesta i rimske ceste u periodu antike.
 Izradio: Jakov Anić. Podloga: Google Earth

4. RAZVOJNE FAZE BIJAĆA

Kao što je već nekoliko puta u ovome radu navedeno, gotova sva ranija istraživanja lokaliteta Stombrate bila su usmjerena na kasnije, srednjovjekovne, faze crkve. U potrazi za konkretnim dokazima da se ondje nalazila rezidencija Trpimirovića, kao i zbog toga što arheološke metode u vrijeme istraživanja nisu bile na današnjoj razini, mnogi su nalazi iz razdoblja koja prethode ranom srednjem vijeku, pa tako i ostaci ranijih zidanih struktura, bili uništeni. U usporedbi s ranosrednjovjekovnim nalazima – jednako ostacima crkve sv. Marte, kao i njene skulpturalne opreme – nalazi antičkog, kasnoantičkog, pa i ranokršćanskog razdoblja rijetko su obrađivani i objavljivani. Međutim, dovoljno je podataka sadržano u bilješkama s istraživanja, pa i pratećoj dokumentaciji, za raspravu o razvoju građevina na lokalitetu od razdoblja antike pa sve do ranog srednjeg vijeka. Prikaz pojedinih razvojnih faza lokaliteta pokušat će se u radu dati na temelju navoda ili opisa raznorodnog arheološkog materijala i spolija koje su korištene u kasnijim fazama kompleksa, dnevničkim bilješkama s ranijih istraživanja, koja su u historiografiji često bila zanemarena, ali i na temelju analize razvoja kronologijom i funkcijom bliskih kompleksa i naseobinskih cjelina u bližoj okolini prostora Kaštelanskog zaljeva, kao i na širem prostoru srednje Dalmacije.

4.1. ANTIČKA FAZA

Iako su na širem prostoru Bijaća, koji su s naseljem Siculi bili u direktnoj vezi, ustanovljeni tragovi antičke/kasnoantičke rimske arhitekture na više položaja (Stombrate, Lokvice, Škovrljice, Slanci, Žabljak, Knežine, Križice), samo su na lokalitetu Stombrate provedena obuhvatnija istraživanja, prije svega upravo zbog interesa za kasnije razvojne faze.⁹⁶ Na temelju pronađenih arheoloških nalaza rimskih tegula, sarkofaga, novca i nadgrobnih natpisa⁹⁷ zaključuje se da je taj lokalitet bio naseljen i izgrađen već u 1. stoljeću nove ere.⁹⁸ Međutim, zbog složene situacije na terenu – prije svega velikog broja slojeva, ali i nesistematski provedenih iskopavanja Društva Bihać – čini se kako danas više nije moguće sa sigurnošću utvrditi gabarite, točan izgled i faze najranijeg, antičkog i kasnoantičkog kompleksa.

Polazeći od iscrpnih razmatranja M. Zeman, u ovom će se poglavlju, ipak, nastojati ustanoviti prostor obuhvata antičkog i kasnoantičkog kompleksa, pobliže definirati pojedine cjeline koje su mu pripadale te, napokon, ponuditi idejnu rekonstrukciju njegova plana (koliko je to na osnovu raspoloživih podataka moguće). Naime, koristeći se planovima Društva Bihać, M. Zeman je najprije podijelila čitav lokalitet na sektore radi lakšeg snalaženja (**Plan 2**). Dodatno, analizom podataka iz dnevničkih bilješki Bihaća, uključujući i analizu podataka o pokretnim nalazima, autorica je izdvojila u svakom od sektora pojedine zidane strukture kao antičke/kasnoantičke. Na temelju odnosa tako izdvojenih, odnosno datiranih struktura i nalaza sada je otvorena mogućnost odrediti gabarite pojedinih prostorija/dijelova sklopa, kao i njihovu prvotnu namjenu, u razdoblju od 1. do 4. stoljeća, dakle prije nego je čitav sklop znatnije adaptiran, pregrađen ili preslojen novim gradnjama (razdoblja od 5.-6. do 11. stoljeća).

Prema dnevničkim bilješkama Pavla Perata, koji je u pojedinim fazama predvodio istraživanja Društva Bihać na lokalitetu, arheološka su istraživanja u Stombratima obuhvatila prostor površine od oko 2500 kvadratnih metara.⁹⁹ [**Plan 3** - Sektor a = 21x26 m (546 m²); Sektor d = 23x20 m (460 m²); Sektor b = 42 x 29 m (1218 m²); Sektor c = 8 x 39 (312 m²); Ukupno=2500 m²]. Na čitavom tom istraženom prostoru ustanovljeni su nalazi antičkog i kasnoantičkog razdoblja, bilo arhitekture ili arhitektonske dekoracije *in situ* (najčešće

⁹⁶ Za navedene lokalitete vidi opširnije Zeman, M. (2014b). Katalog, 449- 462, Kataloške jedinice 1-4.1., 1-4.2., 1-4.3., 1-4.4., gdje se navodi i sva važnija literatura o provedenim arheološkim istraživanjima. Za istraživanja provedena na lokalitetu Stombrate vidi: Gjurašin, H. 1999 (2004). te Jelovina, D. & Vrsalović, D. (1968). O lokalitetu Stombrate i proučavanju Bijaća u kontekstu interesa hrvatske historiografije prvenstveno za ranosrednjovjekovno razdoblje opširnije u: Ančić, M. 1999 (2004), 189-236, a osobito 203

⁹⁷ Popis nalaza sa Stombrata daje Zeman, M. (2014b). Katalog, 450-461; za detaljnije iz vremena istraživanja 1902.-1905. godine vidi Gjurašin, H. 1999 (2004).

⁹⁸ Burić, T. (2012), 23-33 te Zeman, M. (2014b). Katalog, 456-457

⁹⁹ Zeman, M. (2014b). Katalog, 451

mozaičkog popločenja), bilo pokretnih nalaza (ulomaka kamene plastike: reljefa, nadgrobnih ploča s natpisima ili ulomaka pune skulpture; keramike: amfora, pitosa, tegula i dr.).¹⁰⁰ Na temelju prostiranja tih nalaza, u prvom redu zatečenih ostataka zidanih struktura, mogu se pretpostaviti i dimenzije antičkog kompleksa od oko 250 m² (**Plan 3**).¹⁰¹

Već je Ljubo Karaman unutar tih gabarita, dvadesetak godina nakon prvih istraživanja, smjestio glavnu stambenu zgradu „rimskog zaselka“, na mjestu koje su kasnije izgrađene ranokršćanska crkva te crkva sv. Marte (sjeverni dio lokaliteta).¹⁰² Prema Karamanu, ta se glavna zgrada svojim pročelnim trijemom otvarala prema jugu.¹⁰³ Iako je Karaman stao s daljnjom analizom toga dijela najranijeg zdanja na lokalitetu, detaljnijim iščitavanjem podataka iz dnevničkih bilješki Društva Bihać moguće je donijeti i dodatne zaključke o njegovom izgledu. Naime, kako navodi M. Zeman prema podacima iz bilješki 1902-1905, na krajnjem sjevernom dijelu istraženog kompleksa, u smjeru I-Z, prostiralo se jedno od krila antičke građevine.¹⁰⁴ Naime, na sjeveroistočnom kraju toga dijela lokaliteta istražen je jedan segment zida, u dužini od 6 m, a na čijem je krajnjem, istočnom rubu zatečen i prolaz u dužini od 3 m. Također, zapadno od tog prolaza pronađeni su okomito postavljeni zidovi koji su tvorili odvojene prostorije. Prema planu Društva Bihać moguće je rekonstruirati dvije takve prostorije (**Plan 1**), dimenzija od otprilike 4x4 i 3x4 m. U objavljenim izvještajima s kasnijih arheoloških istraživanja, onih iz 1960-ih godina, dodatno se navodi kako je sjeverni zid ranosrednjovjekovne crkve sv. Marte jedan od najstarijih na lokalitetu, s jako dubokim temeljima.¹⁰⁵ Time bi on zapravo činio južnu fasadu tog sjevernog krila, građenog kao krilo s nizom manjih prostorija (*cubicula*).

M. Zeman, nadalje, smatra da se na toj, sjevernoj strani kompleksa nalazio i glavni ulaz, odnosno jedan od glavnih ulaza u čitav sklop. Zaključuje to na temelju dimenzija spomenutog prolaza na istočnom rubu sjevernog krila, a koje bi odgovarale dimenzijama kolnih ulaza.¹⁰⁶ Naime, širina rimskih cesta u Dalmaciji izgrađenih u vrijeme namjesništva Publija Kornelija Dolabele iznosila je 3,50 do 4 m te su se na njima, kako navodi I. Bojanovski, u pravilu mogla

¹⁰⁰ Isto, 459

¹⁰¹ Izračunato pomoću plana i ucrtanih struktura. Riječ je o okvirnim dimenzijama, pošto se ne zna točan izgleda kompleksa.

¹⁰² Karaman, Lj. (1930), 152

¹⁰³ Već je P. Perat u svom dnevniku pojedine zidove smatrao rimskima, a Lj. Karaman je prvi istaknuo kako je riječ o stambenoj zgradi „rimskog zaselka“, pri čemu je one na sjevernom dijelu lokaliteta, gdje je izgrađena Sv. Marta, ocijenio kao starije, za razliku od onih, također rimskih, na južnom dijelu. Vidi: Karaman, Lj. (1930.), 167 i Zeman, M. (2014b). Katalog, 450- 460

¹⁰⁴ Zeman, M. (2014b). Katalog, 455

¹⁰⁵ Jelovina, D. i Vrsalović, D. (1968), 176

¹⁰⁶ Zeman, M. (2014b), 156

mimoići dvojna kola (osim na uzbrdicama i na kršu).¹⁰⁷ Dakle, širina prolaza na sjevernoj strani kompleksa u Stombratama svakako bi omogućavala i bila primjerena prolazu kola. Kolni ulaz na sjevernom dijelu kompleksa upućivao bi i na mogućnost da se s te strane pristupalo nekom rastvorenijem prostoru, unutrašnjem dvorištu. Time se otvara pitanje jesu li kasnije kršćanske kulturne građevine bile izgrađene u prostoru dvorišta ranijeg antičkog i kasnoantičkog zdanja. No, budući da je upravo na tom dijelu lokaliteta, koji je zauzela ranosrednjovjekovna Sv. Marta izgrađena nad temeljima ranije crkve, ustanovljen velik broj zidanih struktura iz različitih kasnijih faza, pa je stoga taj dio u najvećoj mjeri bio nesustavno raskopavan, nije moguće s većom sigurnošću utvrditi što se točno ondje nalazilo.

Ipak, na južnoj strani tako idejno rekonstruiranog sjevernog krila antičkog i kasnoantičkog kompleksa, kao okrenutog prema dvorištu, svakako se mogao prostirati trijem, što bi odgovaralo ranije navedenim razmatranjima Lj. Karamana. Naime, na sjevernom zidu crkve sv. Marte, dakle mogućem južnom zidu ranije, antičke i kasnoantičke faze uočeni su tragovi naknadnog zazidavanja još jednog prolaza, širine od 2,37 m.¹⁰⁸ Ondje se, time, svakako također mogao nalaziti prolaz koji je iz sjevernog krila vodio prema jugu. Kako su nešto južnije već za prvih istraživanja Društva Bihać ustanovljeni ostaci temeljnog zida s četiri baze stupova,¹⁰⁹ upravo je na osnovu toga moguće raspravljati i o rastvorenom trijemu na toj fasadi (**Slika 8**).

Temeljni zid s četiri baze od vapnenca pronađen je uz južni zid crkve sv. Marte. Taj se zid ustaljeno u literaturi veže uz razdoblje ranog kršćanstva, odnosno baze se interpretiraju kao ostaci južne kolonade ranokršćanske prethodnice Sv. Marte. No istovjetne baze nisu nikada pronađene na sjevernoj strani crkve, koja je prema P. Chevalier bila podignuta najranije u 5.-6. stoljeću (**Slika 16**).¹¹⁰ Zid s bazama, kako pokazuju podaci iz dnevnčkih bilješki Društva Bihać, ustanovljen je ispod razine podnice koja je zatečena unutar prostora Sv. Marte, što znači

¹⁰⁷ Bojanovski, I. (1974). *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo, 34-35. I tzv. privatne ceste, odnosno spojni pristupi pojedinim stambeno-gospodarskim kompleksima, kako pokazuju primjeri s prostora rimske Italije, mjerili su u prosjeku 3 – 4 m širine (vidi Marzano, A. (2007). *Roman villas in Central Italy: A Social and Economic History*. Columbia University, Brill, 255)

¹⁰⁸ Zeman, M. (2014b). Katalog, 452

¹⁰⁹ Isječak iz Peratova dnevnika iz Gjurašin, H. 1999 (2004), 35-36:

„Dnevnik iskopina, 3/IV poslije podne,

...U desnom brodu našlo se 5 baza koje su virile iz taraca. U lijevom brodu nije se našlo nikakve. Svih 5 baza bilo je simetrično postavljeno. U bazilici našla su se usve 3 ulomka stupa koji bi mogli pripadati tim bazama. Jedan je ulomak bio kašnje pritesavan, a drugi je bio po svoj prilici usađen u tarac i tu obzidan u vrh lijevoga broda. Šesta se baza našla pred vratima crkvenim a tu su je bili izvukli iz dubine kopači blaga, ostaviv za sobom jamu duboku oko 2 m, koju je jamu kašnje težak zemlje zasuo uvaliv unutra bazu, no na pliče. Baze 3 ulomka stupa, natpisi FRIROGAVI i FIERIPRECEPI /// svi su od smrdelja, a nemogu nikako pripadati sadašnjoj bazilici.“

¹¹⁰ Chevalier, P. 1999 (2004), 122. Vidi i više o interpretacijama ranokršćanske faze ovdje u idućem poglavlju

da je svakako mogao biti podignut u nekoj ranijoj fazi. Međutim, tijekom prvih iskopavanja Bihaća ustanovljena je još jedna podnica, na 5 do 10 cm ispod razine prethodne,¹¹¹ a koja je također time bila mlađa od temeljnog zida s bazama. Naime, za tu raniju podnicu, „tarac“¹¹², Pavao Perat jasno navodi kako je dosegala do polovice baza stupova,¹¹³ što znači da je bila uklopljena u od ranije uređen prostor s kolonadom. Iako su te obje podnice mogle biti postavljene u različitim fazama uređenja ranosrednjovjekovne crkve te bi se time i temeljni zid s bazama moglo datirati u ranokršćansku fazu, postoji nekoliko indicija da bi on mogao biti i raniji, iz vremena kada je još uvijek funkcionirao antički i kasnoantički sklop. Naime, dalje prema jugu od spomenutog temeljnog zida s bazama, izvan parametara crkve sv. Marte, ustanovljen je još jedan, njemu paralelni zid (kod Zeman označen kao I, a u Peratovom dnevniku kao YY₁) (**Plan 2**). I njegovi su temelji, kako piše Pavao Perat, bili ispod razine spomenutog „taraca“.¹¹⁴ Taj se zid pruža dalje prema zapadu do jugozapadnog ugla kasnije crkve sv. Marte. Ostali zidovi iz istog sektora, koji su bili postavljeni okomito prema južnom zidu Sv. Marte, nisu konstruktivno bili vezani uz zid I, te su njihovi temelji bili izgrađeni nad spomenutim „taracom“.¹¹⁵ Nadalje, sam temeljni zid s bazama je prema skicama i bilješkama Društva Bihać kod krajnje zapadne baze skretao prema sjeveru.¹¹⁶ Takvo kretanje temeljnog zida sa stupovima u odnosu prema zidu I sa sobom povlači i pitanje je li se na tom mjestu možda radilo o trijemu koji je skretao prema južnom zidu prethodno opisanog sjevernog krila. Dodatno, između temeljnog zida s četiri baze i zida I tijekom istraživanja Društva Bihać pronađeni su komadi crno-bijelog mozaičkog popločenja.¹¹⁷ Taj je mozaik pratio zid I, te se dalje protezao prema zapadu, sve do ugla predvorja ranosrednjovjekovne Sv. Marte, čime bi se

¹¹¹ Gjurašin, H. 1999 (2004), 31

¹¹² Mletački tal. *terazo*, 1. *Pločnik, trotoar.*, 2. *Popločena podna ploha, kaldrma.*
<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=68591> (posljednji put pregledano 20.9.2021.)

¹¹³ Gjurašin, H. 1999 (2004), 31

¹¹⁴ Isječak iz Peratova dnevnika iz Gjurašin, H. 1999 (2004), 38:

„XV. Dnevnik iskopina 3) četvrtak

Sav je otkopan za 1.65 m dubine. S južne strane zida YY₁ pokušalo se još dublje kopati i to blizu sadašnje crkvice. Tim se je našao temelj zida YY₁, a sve je bila crnica zemlja, a nigde ništa. Sa sjeverne strane zida našlo se zemlje i opeka...“

¹¹⁵ Vidi dalje u tekstu

¹¹⁶ Isječak iz Peratova dnevnika iz Gjurašin, H. 1999 (2004), 55-56:

„Kopali smo danas još na jednom mjestu. Radi se o zidu AB.

... Radi toga pokušao sam danas tu kopati, pak sam se zbilja uvjerio, da se tu nije radilo iza g. 1902, tim više što se je ustanovilo, da zid slijedi dalje u zapad.“

¹¹⁷ Isječak iz Peratova dnevnika iz Gjurašin, H. 1999 (2004), 38:

„Blizu zida SS₁ našlo se tragove taraca u mnogo višem nivou je tarac bazilike. Zid SS₁ svršava kod S₁, te nije drugo nego kontrafon zida SS₁. Tako barem izgleda. U jugozapadnom kraju ove prostorije počelo se otkopavati ogroman okrugao kamen. Blizu su se našla dva ulomka mozaika (bijelo i crno).“

mogao smatrati popločenjem pretpostavljenog trijema (**Slika 9**).¹¹⁸ Važno je naglasiti kako bi mogućnost da su zid I, temeljni zid s bazama stupova te mozaičko popločenje pripadali razdoblju prije 5.-6. stoljeća dodatno podupirala činjenica da je mozaičko popločenje na prostoru uz predvorje Sv. Marte bilo dijelom uništeno umetanjem jednog sarkofaga.¹¹⁹ Taj, pak, sarkofag svojom tipologijom odgovara upravo razdoblju 5-6., odnosno 6. stoljeća (**Slika 10**).¹²⁰ Naravno, postoji mogućnost da je bio naknadno upotrebljen, negdje tijekom ranog srednjeg vijeka, budući da su na lokalitetu pronađeni i drugi sarkofazi iz istog razdoblja unutra kojih su zatečeni ranosrednjovjekovni prilozi.¹²¹ Međutim, za prethodno iznesenu hipotezu, kao i za tu potonju mogućnost, vjerojatnost je podjednaka.

U dijelu lokaliteta između temeljnog zida s bazama i zida I pronađeni su i ulomci stupova, a koji bi svojim dimenzijama i promjerom odgovarali bazama. Pascale Chevalier navodi i druge stupove s lokaliteta koji bi pripadali istoj kolonadi te dodaje da su, poput baza, bili rađeni od vapnenca.¹²² Kolonada je prema istoku svakako sadržavala više od četiri stupa,

¹¹⁸ Takvo se mišljenje donosi na temelju planova Društva Bihać, gdje su ostaci mozaika i ucrtani, te na temelju opisa nalaza s prostora južno od predvorja ranosrednjovjekovne Sv. Marte. Isječak iz Peratova dnevnika iz Gjurašin, H. 1999 (2004), 41:

„Dnevnik iskopina "Bihaća" kod Sv. Marte od 17-18/IV 902

17 Travnja prosljedilo se odkopajuć donje slojeve gomile A na zapad postojeće crkve. Na sjever i zapad sarkofaga otkritog dne 16 t. m. našlo se je jednostavnog mozajika koji ide razom vrata -W₂. Zid -1 slijedi prema zapadu jošte pod gomilom te mu se ne vidi kraj. Također zapadnim smjerom iza navedenog sarkofaga počimlje zid (pošto mjeri u šic 100 m) 0.90 ctm.

18 Travnja prosljedila rađa istim pravcem istodobno nivelirajući prostor pred postojećom crkvom i unoseći predmete nahodeće se na putu oko iskopina pred i u crkvu. Gore spomenuti široki zid jošte slijedi prema zapadu, takoder i tarac (mozaik).“

¹¹⁹ Isječak iz Peratova dnevnika iz Gjurašin, H. 1999 (2004), 40:

„XV. Dnevnik iskopina 1) dopunjak dnevnika od utorka

Sarkofag je bio negda pokriven mozaikom, no ipak tako da je gornji dio poklopca virio vani. Dokaz su tome tragovi mozaika, koji su se našli na sjeverozapadnom kraju poklopca.“

Vidi i Zeman, M. (2014b). Katalog, 453

¹²⁰ Iako sarkofag nije sustavno istraživan, na temelju istih dimenzija, kao i jednostavnih stilskih karakteristika koje dijeli s ostalim kasnoantičkim sarkofazima pronađenim u Stombratama, a koje su iznesene u Peratovom dnevniku, može se pretpostaviti da pripada tom periodu. Osim toga, zbog mjesta na kojem je pronađen, moguće da je riječ o sarkofagu koji se nalazi na fotografiji nastalih tijekom prvih istraživanja, a koje bi potvrdile da se radi o jednostavnom kasnoantičkom sarkofagu. (Slika 10)

Isječak iz Peratova dnevnika iz Gjurašin, H. 1999 (2004), 39:

„XVIII. Dnevnik iskopina kod Sv. Marte

12, 13, 14, 15 i 16 travnja 1902.

16. Prosljeduje se nasipom prostorije pred crkvicom sv. Marte. Našao se sarkofag od bijelog kamena sa oblim poklopcem udaljen od pročelja opstojeće crkve 6.85 m, pod temeljem gomile 2 m. Ovaj je sarkofag dug (izvana) 2.25 m visok 0.56 m; širok 0.70 m. Visina poklopca 0.25 m. Unutra 3 kostura odraslih osoba, a 1 djetinji, jedna lubanja prema istoku, jedna prema zapadu. Djetinja u sredini. Na sjever ovog sarkofaga n3Šast je grob (prost) sa pločama naokolo, nad glavom ulomak sarkofaga (a gargame) veličine 44 x 39 cm, deb 13 cm sa lijepim pleterom.“

¹²¹ Kao što je slučaj s ranokršćanskim sarkofagom zatečenim tijekom istraživanja 1960-ih nad polukružnom apsidom na prostoru izvan gabarita svetišta Sv. Marte

¹²² Širina dna baza prema Chevalier iznosi kod svih stupova oko 60 cm, dok je promjer gornje površine oko 45 cm; sačuvana visina od 25 do 30 cm. Kružna udubina po sredini gornje površine i u dubinu i u promjeru 5 cm. Plinte su visoka 10 cm. Profilacija u vidu kružnog torusa visoka je također oko 10 cm i široka 5 cm, uglati torus

što prije svega dokazuje još jedna baza, peta, pronađena u blizini onih *in situ*.¹²³ Vrsta kamena – vapnenac – od kojega su rađene baze i stupovi na lokalitetu bila bi prema P. Chevalier također potvrda da je kolonada podignuta u ranokršćanskom razdoblju, budući da su od 5.-6. stoljeće i u 6. stoljeću salonitanske radionice često radile upravo u vapnencu, kopirajući mramorne elemente carskih radionica.¹²⁴ Uz kolonadu autorica veže i jedan kapitel s lokaliteta tzv. košarastog tipa, koji se uklapa u skupinu kapitela „tipa Gradina“, a za koju je u literaturi postavljena datacija u razdoblje vladavine Justinijana.¹²⁵ No, prema bilješkama Pavla Perata tik uz temeljni zid s bazama bio je zatečen i ulomak stupa rađen u mramoru, a dodatno, na lokalitetu su pronađeni i drugi tipovi kapitela, među njima i oni klasičnijeg tipa od tzv. košarastih koji bi mogli biti i raniji.¹²⁶ Također, u privatnom vlasništvu, u Kaštel Štafiliću, čuva se i jedan kapitel koji je bio prenesen upravo s Bijaća, a koji D. Matetić Poljak i D. Brajnov Botić datiraju u razdoblje do 3. stoljeća.¹²⁷ Riječ je o ugaonom kapitelu, koji je mogao stajati u uglu neke prostorije, ali i trijema.

Na istom prostoru u kojem su nađeni ostaci mozaika, između temeljnog zida s bazama i zida I, istraživači Društva Bihać pronašli su i veće količine rimskih tegula, s pečatima *Solonas*, *Pansiana*, *TiPansiana*, *CIPanisna*, *QclodiAmb*.¹²⁸ I veća količina tegula bi svakako mogla upućivati na natkriveni prostor antičkog i kasnoantičkog zdanja, no pitanje je u kojem su one kontekstu nađene te jesu li možda kasnije bile ponovno upotrebljene, npr. kako bi prekrile grobove.

Revizijskim istraživanjima 1960-ih godina nešto južnije, u arealu A2, pronađen je veći broj fragmenata keramike koji su bili dio vaza, plitica, tanjura i svjetiljki te dva velika antička pitosa.¹²⁹ Dakle, i na toj se površini svakako mogao prostirati antički i kasnoantički sklop.

visok je 1,5 cm, a širok 1 cm. Pronađeni ulomci stupa, u višim dijelovima široki oko 35-40 cm svakako odgovaraju dimenzijama spomenutih baza. Detaljan opis baza i stupova u Chevalier, P. 1999 (2004), 116-121

¹²³ Isječak iz Peratova dnevnika iz Gjurašin, H. 1999 (2004), 34:

„XI. Dnevnik iskopina, 1 i 2/IV... a upravo pred crkvenim sadašnjim vratima našlo se prevrnutu bazu od smrdelja, identičnu onim već našastim.“

¹²⁴ Chevalier, P. 1999 (2004), 116

¹²⁵ Isto, 121-122. Autorica kapitel opisuje ovako: „Kruna od četiri velika bodljikava stilizirana akantova lista, prirasla uz košaru. Po sredini strana košare, na spoju dvadeset i jednog šiljatog vrha lista, stvaraju se naslagani geometrijski motivi: položeni romb, pravokutnik, sa strana konkavan, zatim opet jedan položeni romb (završetci vrhova istog lista spojeni motivom kapljica). Svaki list ima dva središnja rebra, čija se širina smanjuje s 3 na 1,5 cm prema gore. Nema astragala. Abakus je gladak, klasično profiliran, s jednim središnjim kapljastim 8 cm širokim i 4,5 cm izbočenim pucetom sačuvanim s dvije strane.“

¹²⁶ Isto, 122. Uz druge kapitule, klasičnijeg tipa, koje spominje P. Chevalier, i mentorica Maja Zeman upozorila me da se u Arhivima Konzervatorskog odjela u Splitu i Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu čuvaju fotografije s ranih istraživanja na Stombratama koje pokazuju kapitule klasičnije forme, a koje svakako treba datirati u razdoblje prije 5.-6. stoljeće.

¹²⁷ Više o tom kapitelu u Matetić Poljak, D. i Brajnov Botić, D. (2018). „Pet antičkih kapitela iz Kaštel Sućurca“. *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 111 (1), 191-213

¹²⁸ Gjurašin, H. 1999 (2004), 38 i Zeman, M. (2014b). Katalog, 453

¹²⁹ Zeman, M. (2014b). Katalog, 453

Ondje je ranijim istraživanjima otkriven i zid koji M. Zeman označava kao r1, a koji je prešao preko pitosa, te je time sasvim sigurno bio kasnije podignut. Taj je zid s ostalima (kao što je zid označen s m) zatvarao više pravokutnih prostorija, no među njima samo je već spomenuti zid l bio izgrađen ispod razine dviju podnica („taraca“) koje bi odgovarale popločenju razdoblja nakon kasne antike. Ranijoj fazi, onoj antičkog i kasnoantičkog sklopa, mogao bi se pribrojiti i zid kod M. Zeman označen kao r, koji se kretao u smjeru S-J, te se ističe svojom debljinom i tehnikom gradnje.¹³⁰

Položaji pitosa u arealu A2, koji su sigurno služili pohrani dobara, upućuju na mogućnost da je ondje bio smješten dio sklopa namijenjen skladištenju. Kako su nešto zapadnije pronađeni i na planovima Društva Bihać ucertani veliki kameni blokovi kružne forme, a koji su sasvim sigurno bili dio većih poljoprivrednih strojeva, upravo bi se na tom dijelu lokaliteta moglo smjestiti gospodarsko „krilo“ antičkog i kasnoantičkog zdanja. Na imanjima u tom periodu gospodarski dijelovi zdanja bili su također povezani s dvorištem.¹³¹

Južno u odnosu na crkvu iz 17. st., u sektoru B, za istraživanja Društva Bihać uočeni su ostaci većeg broja zidova (**Plan 3**). Oni su tvorili niz pravokutnih prostorija povezanih u tlocrt oblika slova L. Zidovi su otkriveni uglavnom u razini temelja, a bili su različitih debljina¹³² slagani u dva reda kamena, kako navodi P. Perat.¹³³ U najvećoj, južnoj prostoriji također su pronađeni „tarac“ i dio mozaičkog popločenja. U „taracu“ je bila uzidana rimska tegula s pečatom *NeroCIPan*, a ustanovljen je i kanal širine 30 cm, ograđen zidićem, i to na istoj razini kao i pod prostorije. Među pokretnim nalazima u tom sektoru Pavao Perat opisuje hrpu ugljena u prahu, kod zida označenog kao F₁, te u blizini izgorenu kamenu posudu i fragmente žbuke u crvenoj i zelenkastoj boji, zatim više ulomaka staklenih boca, šest tegula (četiri tegule sa žigovima *Pansiana*, *NeroCIPansiana* i dvije *QclAmbrosi*), fragmente rimskih svjetiljki s raznim motivima, bakreni rimski novac (Aurelijan, Aleksandar Sever i jedan na kojem se razabire na reversu *S(enatus) C(onsulti)*) te dva bakrena mletačka novca „bez vrijednosti.“¹³⁴ Kako navodi M. Zeman, s obzirom na nalaze dijela mozaičkog popločenja u najvećoj među istraženim prostorijama te žbuke u boji, može se zaključiti kako je taj dio sklopa bio nešto raskošnije uređen te da se radilo o objektu koji nije bio namijenjen primarno gospodarskim

¹³⁰ Isto, katalog, 453

¹³¹ Isto, 158

¹³² Na planu 5 vidljivi su zidovi čije debljine iznose: AA1=0,75m, AA2=0,72m, BB1=0,70m, BC=0,60m, DD1=0,60m, FD=0,50m, GG1= 0,60m, F2G=0,50m, HH1=0,64m, II1=0,60m, IK=0,55m, IK1=0,72m. Zidovi MM1, M2M5, M2M3, M3M4, M7 u temeljima su debljine od 1 do 1,10 m, a na višoj razini 0,60 m, gdje je uočena i pravilnija tehnika zidanja. Debljina zidova H i H1 u temeljnom je sloju iznosila oko 0,90 m, dok je u gornjem sloju 0,65 m. Zeman, M. (2014b). Katalog, 454

¹³³ Gjurašin, H. 1999 (2004), 45

¹³⁴ Zeman, M. (2014b). Katalog, 454

(proizvodnim) aktivnostima.¹³⁵ Svi ti nalazi svakako bi upućivali na antičku i kasnoantičku fazu,¹³⁶ čime se otvara pitanje namjene tog prostora. No, s obzirom na nalaze kao što su žlijeb/kanal za vodu, tragove ugljena te nalaz izgorene posude u kojoj se u rimskoj svijetu držala kipuća voda, otvara se mogućnost da se radi o kupališnom sklopu.

U prostoru D, na krajnjoj zapadnoj strani lokaliteta, također su otkriveni zidovi koji čine veći, pravokutni prostor, prema opisima Pavla Ergovca „čtetvorinastu zgradu“. No, na temelju izvještaja s prvih iskopavanja teže je utvrditi jesu li taj prostor činile tri ili dvije prostorije, budući da su opisi vrlo nejasni te skice koje ih prate ne odgovaraju u potpunosti planu cjelokupnog istraženog sklopa. Iz opisa i planova jasno je, međutim, da su prostorije bile međusobno povezane – prolazom širine 2,20-2,30 m te zatim prolazom širine 1,80 m. Uz prolaz od 2,20-2,30 m Petar Ergovac opisuje dovratnike s pilastrima, za koje navodi da su pronađeni „skoro na prvobitnom mjestu“. Nadalje, iznosi i svoja razmišljanja (obraćajući se don Frani Buliću) da bi se ondje moglo raditi o ostacima „*castruma ili ville*“, misleći prvenstveno na rezidenciju iz razdoblja ranog srednjeg vijeka.¹³⁷

No, nedovoljno je podataka iz bilježaka na temelju kojih bi se taj prostor mogao datirati. Postoje, međutim, određene indicije za mišljenje kako je građen prije razdoblja ranog srednjeg vijeka. Na to bi prije svega upućivala dubina na kojoj su zatečene zidane strukture na tom dijelu lokaliteta od oko 1.50 m, što bi približno odgovaralo dubinama od 1.60 m na kojima su 14 m istočnije ustanovljene strukture ranokršćanske krstionice.¹³⁸ Također, velik broj grobova presljio je čitav taj prostor, među kojima su neki, s priložima iz šireg razdoblja od 9. do 14. stoljeća, zatečeni položeni na samim zidovima.¹³⁹ Upravo je to jasan dokaz o prenamijeni nekog ranijeg prostora u srednjem vijeku i negiranju ranijih faza sklopa.

U dnevničkim bilješkama Društva Bihać spominje se i nalazi većeg kamenog bloka, tijeska kružne osnove, promjera 2 m, te još jedan veći blok četverokutne osnove, kao i ulomci keramike, što bi ukazivalo na proizvodno/skladišne prostore. Međutim, ti su nalazi ovdje mogli

¹³⁵ Isto, 156

¹³⁶ Pansiana je bila sjevernojadranska radionica opeka koja je djelovala od 45. g. pr. Kr. do 79. g. po. Kr. te distribuirala proizvode duž jadranske obale. Više u Vukov, M. (2016). „Nove inačice pečata radionice Pansiana“. *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 109 (1), 155-176. Od ostalih nalaza valja spomenuti i jedan manji srebrni novac s natpisom na reversu DN//ATHAL//RIV//, kao i fragmenate „lončića i bakrica“ te već prije spomenute novčiće iz vremena Aurelijana i Aleksandra Severa, sve iz kasnijeg perioda nego ostaci opeke. Vidi Zeman, M. (2014b). Katalog, 454

¹³⁷ Isječak iz Peratova dnevnika iz Gjurašin, H. 1999 (2004), 52:

„Dakle eto Vam jasnog dokaza da je ispred pročelja bazilike postojao nekakav vladarski castrum ili villa“ Na istom tom mjestu Tomislav Marasović stoljeće kasnije rekonstruira ranosrednjovjekovnu vladarsku rezidenciju. (Slika 18)

¹³⁸ Zeman, M. (2014b). Katalog, 455

¹³⁹ Isto, 455

biti sekundarno upotrebljeni, kao npr. građa grobova. Kasnijim zahvatom, o čemu izvještava Pavao Perat, uočeno je da istočni zid zapadne prostorije, ustanovljen na dubini od 1,50 m, kreće dalje prema sjeveru, gdje je uočeno zadebljanje, pri čemu je zid oštro, zapadnim licem, zaokretao prema sjeverozapadu.¹⁴⁰ Taj nastavak zida završava na dijelu gdje bi se mogao očekivati nastavak antičkog zida sjeverno od crkve sv. Marte prema zapadu, što bi cijeli zapadni kompleks spajalo upravo sa „sjevernim krilom“. Međutim ovdje je tek riječ o pretpostavkama, pošto ostaci nisu dovoljni da se donese konkretan zaključak o cjelokupnom izgledu antičkog zdanja.¹⁴¹

Ono što je ipak moguće na temelju iznesenog zaključiti jest da je svakako riječ o velikom sklopu unutar kojega je moguće očekivati dvorišni prostor te uz ulazno, sjeverno krilo i veće prostore za preradu i skladištenje dobara. Ti bi prostori omeđivali moguće dvorište sa zapadne, a moguće i južne strane. Izdvojeno od tog zdanja, prema jugu, smjestio se još jedan objekt, pretpostavljene kupališne funkcije. Izgradnja sklopa može se datirati u razdoblje 1. stoljeća, što potvrđuje tegula s pečatom cara Nerona pronađena *in situ*, uzidana u kanal za vodu u južnom objektu, ali i ostale tegule na čitavom istraženom prostoru s pečatima *Pansiana*, *Solonas*, *QAmbrosi*. Ostali nalazi iz vremena antike i kasne antike ukazuju i na moguće kasnije faze, od 2. i 3. stoljeća,¹⁴² od kada su moguće i veće adaptacije dijela sklopa s obzirom na nalaze kapitela klasičnijih formi.

Opisani je kompleks svakako mogao predstavljati središte jedne veće naseobinske aglomeracije, čija funkcija nije bila samo prerada dobara, već i njihovo daljnje otpremanje, te je mogao služiti i kao mjesto boravka administracije i nadzornika, na što bi upućivale spomenute prostorije u sjevernom krilu zdanja (*cubicula*). O uređenijem naselju na Bijaćima govorila bi i pravilnija mreža vicinalnih putova,¹⁴³ a na važnost Stombrata njegov smještaj uz prometnicu koja je naselje Siculi, odnosno današnji Resnik, spajala s unutrašnjosti.

¹⁴⁰ Isto, 455

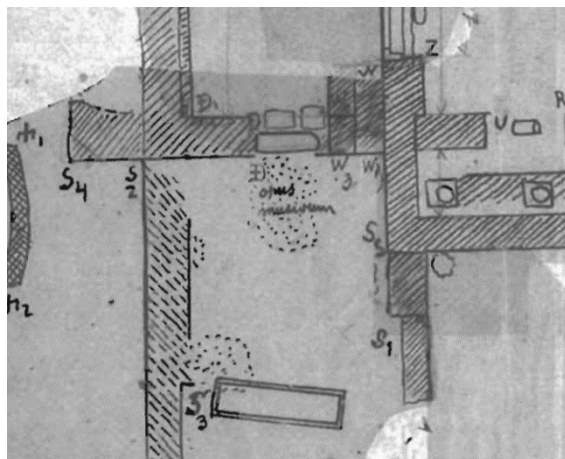
¹⁴¹ Isto, 455

¹⁴² Isto, 457: vidi osobito datacije kamenih natpisa sredine 2. do 4. stoljeća

¹⁴³ Marasović, T. 1999 (2004), 337

Slika 8: Južna kolonada starokršćanske crkve s unutrašnje strane južnoga zida ranosrednjovjekovne crkve Sv. Marte.
Preuzeto iz Jelovina, D. 1999 (2004), 103

Slika 9: Mozaik jugozapadno od Sv. Marte. Detalj iz plana Društva Bihać.
Preuzeto iz Gjurašin, H. 1999 (2004), 27

Slika 10: Starokršćanski sarkofag u ruševinama ranosrednjovjekovne crkve Sv. Marte, moguće upravo sarkofag koji je pronađen ispod mozaika, stanje iz 1905. godine
Preuzeto iz Gjurašin, H. 1999 (2004), 81

Slika 11: Konzervirani zidovi južno od crkve Sv. Marte
Zeman, M. (2014b). Katalog TXX

4.2. RANOKRŠĆANSKA FAZA

U ovom će se poglavlju pokušati rekonstruirati kasnija kasnoantička, odnosno ranokršćanska faza sklopa na Stombratama, ponovno oslanjajući se na zapise s prvih istraživanja Društva Bihać, kao i na kasnija revizijska istraživanja (**Plan 6**). Osim na zidane strukture koje opisuju istraživači, pažnja će biti usmjerena dijelom i na ostale nalaze, pokretne; prije svega na liturgijsku opremu, ulomke crkvenog namještaja, koji nedvojbeno ukazuju na to da je na lokalitetu bio izgrađen veći i raskošnije opremljen ranokršćanski crkveni kompleks (o čemu prvenstveno svjedoče ulomci propovjedaonice, ciborija).¹⁴⁴ Nadalje, slika stanja na Stombratama, osobito u razdoblju 5.-6. stoljeća, nastojat će se prikazati i na temelju pronađenih sarkofaga ranokršćanskog razdoblja, među kojima se ističu sarkofazi s urezanim vitkim križevima, tzv. salonitanskog, odnosno bračkog tipa.¹⁴⁵ Važan je i nalaz sarkofaga ranijeg, razdoblja (oko 4. stoljeća), koji je negdje u 6. stoljeću bio ponovno upotrebljen, te je tada i modificiran. Riječ je o sarkofagu Rutilije Zone i Rutilije Auguste (**Slika 12**).¹⁴⁶ Međutim, iako je već na temelju tih, pokretnih nalaza, neupitno postojanje ranokršćanske crkve na lokalitetu te se djelomično mogu pretpostaviti i njezini parametri, istraživači se ne slažu u potpunosti oko njezine tipologije, odnosno faza razvoja, a tako i kronologije.

Na temelju objavljenih radova moguće je izdvojiti dvije prevladavajuće hipoteze o izgledu i dataciji crkve.¹⁴⁷ Tako je u većem broju radova prihvaćeno mišljenje kako je ranokršćanska prethodnica crkve sv. Marte bila izgrađena kao trobrodna bazilika s pridodanom osmerostranom krstionicom, što se prvenstveno temelji na otkriću zida s bazama stupova uz južni zid Sv. Marte te u revizijskim istraživanjima 1960-ih godina pronađenom zidu polukružne apside dalje prema istoku (**Plan 4**) (**Slika 13**).¹⁴⁸ Takav se sklop, na temelju rekonstruiranog izgleda, kao i datacije već spomenutih ulomaka namještaja i arhitektonske plastike, pa i ranokršćanskih sarkofaga, smješta u razdoblje 5.-6. i 6. stoljeća.¹⁴⁹ S druge strane, recentnije je A. Uglešić iznio neka drugačija razmišljanja, prema kojemu je najprije, moguće već u 5. stoljeću, antički i kasnoantički sklop na tom dijelu preuređen u ranokršćansku jednobrodnu

¹⁴⁴ Više o ranokršćanskim nalazima u Chevalier, P. 1999 (2004), 109-140, predmeti 45-48 (126-127), predmeti 52-53 (129-130)

¹⁴⁵ O sarkofazima tzv. bračkog, odnosno salonitanskog tipa: Fisković, I. (1996) „Salonitanski tip ranokršćanskih sarkofaga“. *Arheološki radovi i rasprave*, 12, 117-140, zatim Cambi, N. (1888). *Atički sarkofazi na istočnoj obali Jadrana*, Književni krug, Split, te Rapanić, Ž. (1987). *Predromaničko doba u Dalmaciji*. Split, 80,102, 113

¹⁴⁶ Chevalier, P. 1999 (2004). Predmet 1, 111-112

¹⁴⁷ Detaljan popis svih relevantnih radova donosi Zeman, M. (2014b). Katalog, 456

¹⁴⁸ Vidi: Jelovina D., Vrsalović, D. (1968), 173-176 te Jelovina, D. 1999 (2004), 97-107. Nadalje, o mogućoj trobrodnoj pišu i Chevalier, P. (1996), a vidi i Chevalier, P. 1999 (2004). i Migotti, B. (1992). „Ranokršćanska topografija na području između Zrmanje i Cetine“. Doktorski rad. FFZG, Odsjek za arheologiju, Zagreb

¹⁴⁹ Ponuđene datacije i faze izgradnje različitih autora u Zeman, M. (2014b). Katalog, 456

kapelu s polukružnom apsidom, da bi tek kasnijim proširenjem, od 6. stoljeća, tom prostoru bio na jugu pridodan trijem, tako da je crkva bila u konačnici „dvobrodna“, a ne pravilna trobrodna građevina (**Slika 14 i 15**).¹⁵⁰ Također, uz tu, drugu fazu autor veže i izgradnju osmerostrane krstionice.

Obje navedene hipoteze stavljane su periodički pod sumnju. S jedne strane, A. Milošević ukazuje na mogućnost da krstionički sklop nije bio izgrađen već u ranokršćanskom razdoblju, nego da pripada ranom srednjem vijeku, temeljeći svoja razmišljanja upravo na podacima iz bilješki prvih istraživača o relativnim dubinama na lokalitetu.¹⁵¹ S druge strane, više sumnji jednako u odnosu na prve, kao i druge teorije o razvojnim fazama čitavog ranokršćanskog sklopa iznosi M. Zeman. Autorica razmišljanja temelji na cjelovitijem iščitavanju podataka iz dnevnika Društva Bihać¹⁵², ali i na saznanjima o tipologiji i kronologiji preobrazbi antičkih i kasnoantičkih imanja na prostoru Dalmacije u ranokršćanskom razdoblju.¹⁵³ Nastavno na ta razmišljanja ovdje će se, kao i u slučaju pokušaja rekonstruiranja izgleda i funkcija pojedinih dijelova antičkog i kasnoantičkog zdanja lokaliteta, više pažnje posvetiti upravo podacima iz bilješki prvih istraživača kako bi se ukazalo na neke prečesto zanemarivane podatke koje oni donose, a koji bi mogli biti korisni u pokušaju rekonstrukcije njegovih kasnijih faza, onih iz razdoblja nakon 4. stoljeća.

Već je u prethodnom poglavlju istaknuto kako na sjevernom dijelu lokaliteta tijekom prvih istraživanja Društva Bihać nisu ustanovljeni ostaci baza stupova, kao ni bilo kakvog temeljnog zida koji bi bio istovjetan ili istovremen južnom zidu s bazama, a koji bi s južnim tvorio trobrodni prostor.¹⁵⁴ Dodatno, iskopavanjima na sjevernom dijelu crkve mjestimice se prodiralo i na veće dubine, osobito kod struktura koje su na planovima bile označene kao A, B, M, L (**Plan 1**).¹⁵⁵ Kako ni ondje, na nešto većoj dubini, nisu pronađeni nikakvi tragovi zida, a

¹⁵⁰ Uglešić, A. (2012), 14

¹⁵¹ Milošević, A. 1999 (2004), 258

¹⁵² Vidi prvenstveno podatke o istraženim strukturama u Zeman, M. (2014b). Katalog, I-4.2., 450-460

¹⁵³ Isto, 264-275

¹⁵⁴ Vidi prethodno poglavlje, 25

¹⁵⁵ Isječak iz Peratova dnevnika iz Gjurašin, H. 1999 (2004), 29:

„Dne 18/III (utorak) prosljedio se je poslije podne sa kopanjem kod zida AL. Pošto se je površno rasčistio taj zid kopalo se dalje prama jugu, te se je tu našlo sjeverno lice zida MN. Taj je zid nagnut na sjever usljed pritiska puta. Zatim se kopalo na jug zida CD i okolo C, ali samo do neke dubine. Na svim tim mjestima nije se našlo ništa. Istog dana u jutro našao se je pri K tarac, koji odgovara razu taraca već našastog pri O.Dne 20/III (četvrtak) kopalo se najprije u prostoriji tAMN. Tu se je našao najprije grob I sa dva kostura, jedan glavom prema istoku, a drugi glavom prama zapadu. Na dnu groba se našlo više ulomaka opeke i komadić lijepa vapnenog crveno bojadisana. Pošto je bio grob raskopan, kopalo se dublje. Tim se ispostavilo da zid LA nema s južne strane dubokog temelja, nego se samo vidi red kamenja, a ispod njih zemlja, dočim zid MN, rek bi da pripada ostalim dosada otkopanim zidovima. e tom se je prostoru kopalo gotovo do dubine taraca koji se nalazi kod K. Osim toga treba opaziti da je zidić LA na zapadnom kraju deblji nego na istočnom. Poslije toga se je nastavilo čistiti put istoka prostoriju EFGH. Bila je očišćena gotovo do raza taraca koji se nalazi kod K bez da se je našlo išto drugo osim zemlje i kamenja.“

ni baza, sjeverna arkatura postaje doista upitna. Također, na tom dijelu lokaliteta prethodno smo locirali moguće sjeverno krilo antičke i kasnoantičke građevine, pa bi eventualna kasnija kolonada morala biti izgrađena unutar njegovih parametara ili nad njime, u potpunosti ga negirajući. Takvim eventualnim zahvatima ne govore u prilog ni rezultati revizijskih istraživanja, prema kojima je južni zid tog, pretpostavljenog sjevernog krila, kontinuirano ostao stajati i u ranom srednjem vijeku.¹⁵⁶

Napomenuto je prethodno i kako je upitno kojem razdoblju pripisati sam južni temeljni zid s bazama te kako postoji određena mogućnost da je podignut ranije, kao dio antičko/kasnoantičkog sklopa. Time bi teza o ranokršćanskoj crkvi kao o svojevrsnom dvobrodnom prostoru, koju iznosi A. Uglešića, bila uvjerljivija. No, prema A. Uglešiću na takav je način taj prostor bio uređen tek od 6. stoljeća, čemu bi prethodilo uređenje jednobrodne kapele. Južni zid te kapele autor rekonstruirao na mjestu zida s bazama.¹⁵⁷ Za takva razmišljanja, ipak, nije moguće naći potvrda u bilješkama Društva Bihac. Čak štoviše, ostaci zidanih struktura koje su se nalazile prema istoku od zida s bazama do te je mjere porušio izvjesni „*villicus effossionum*“, kako ga u terenskim bilješkama naziva Pavao Perat, da je situacija na tom dijelu lokaliteta ostala za voditelje istraživanja potpuno nepoznata.¹⁵⁸ Dodatno, u kasnijim je fazama istraživanja upravo na toj lokaciji (na Peratovom planu označeno kao prostor između Q i R) (**Plan 1**) pronađen već spomenuti sarkofag Rutilije Zone i Rutilije Auguste. Riječ je, naime, o sarkofagu kojeg se na temelju stilskih karakteristika sanduka i natpisa na njegovoj prednjoj stranici svrstava u razdoblje između 2. i 4. stoljeća, no koji je kasnije ponovno upotrebljen te mu je pridodan poklopac ranokršćanskih odlika - s latinskim križem proširenih hasti i natpisom *Arca Iuliano Pandurio* (**Slika 12**). Na tom su sarkofagu još jednom izvršene preinake, pretpostavlja se u ranom srednjem vijeku, kada su mu otkresani akroteriji poklopca.¹⁵⁹ Također, Pavao Perat i detaljnije opisuje pronalazak sarkofaga, koji je pronađen potpuno uklopljen u vapno te u funkciji građevnog materijala, kao temelj zidu.¹⁶⁰ Upravo su mu zbog

¹⁵⁶ Jelovina D. i Vrsalović, D. (1968), 173-176

¹⁵⁷ Uglešić, A. (2012), 14

¹⁵⁸ Isječak iz Peratova dnevnika iz Gjurašin, H. 1999 (2004), 28:

„*Rišuć približno nacrt koji vam prilažem bilo je nemoguće tačno nacrtati prostor ABCIK, pošto ga je "villicus effossionum" bio svega raskopao, te pri tom porušio i raskopao do temelja gotovo vas zid QR. Po njegovom nestalom kazivanju rek bi da je taj zid stajao onako kako je nacrtan. Sve je kamenje također u tom prostoru razbacano, te se ne zna stalno mjesto gdje je prije ležalo. On veli da će sagraditi iznova u suho taj Zid, kada se budu konačno risale iskopine. No pošto je on već sada zaboravio kako je što ležalo, bojim se da bi usljed toga mogao nastati kraljevski dvorac iz IX vijeka kao na Mirima.*“

¹⁵⁹ Chevalier, P. 1999 (2004), 112

¹⁶⁰ Isječak iz Peratova dnevnika iz Gjurašin, H. 1999 (2004), 48:

„*Dne 21/8 našao se pod temeljem toga zida veliki sarkofag od smrdelja Rutilije Zone. Poklopac je sedlast, a akroteriji otučeni. Poklopac je bio razbiven. Sav je sarkofag bio obzidan u vapno i služio je kao temelj spomenutom zidu. Na njemu je bio gore navedeni natpis. Arka je čitava.*“

toga i mogli naknadno biti otkresani akroteriji poklopca. Slijedom tih podataka iz dnevnika s istraživanja M. Zeman čak postavlja pitanje treba li zid s bazama datirati nakon razdoblja ranog kršćanstva.¹⁶¹ No, ako bismo se vratili na podatke iz Peratovih bilješki o prethodnom rušenju cijelog tog poteza zida prema istoku, teško je razumjeti na kakve su zapravo odnose zidanih struktura i nalaza naišli prvi istraživači. Također, potrebno se vratiti na odnose različitih razina popločenja, otkrivenih jednako unutar parametara crkve sv. Marte, kao i uz južni zid s bazama.¹⁶² Na osnovu toga proizlazi da je zid s bazama mogao pripadati jednoj od ranijih faza. Također, ostaci mozaika, koje su istraživači zabilježili jugoistočno, južno, a zatim i jugozapadno i zapadno od tog zida učvršćivali bi mogućnost da je ta južna kolonada bila dio nekog raskošnije uređenog prostora, a na čijem se istočnom kraju smjestila i polukružna apsida. Prema jugu taj je prostor mogao omeđivati zid koji je kod M. Zeman označen kao l, a prema zapadu zid označen kao r (**Plan 2**). Budući da je okomito položen zid koji je prema Uglešiću u drugoj ranokršćanskoj fazi dijelio južni trijem/brod crkve u dva dijela (kod Zeman označen kao m - **Plan 2**), čini se, bio znatno kasnije podignut¹⁶³, sigurnije bi bilo rekonstruirati jedan otvoreniji prostor, s kolonadom na južnoj strani, koja je mogla zaokretati kod krajnje zapadne baze prema sjevernom krilu iz ranijeg razdoblja. Upravo se na toj strani mogao nalaziti jedan od ulaza, od kuda se iz tog, ranijeg, sjevernog krila pristupalo novouređenom prostoru.

Kada je točno uređenje tog novog prostora započelo, a kada je u potpunosti dovršeno u svrhu odvijanja kršćanskog kulta, moguće je tek pretpostavljati. Najraniji ranokršćanski nalazi na lokalitetu datirani u 5.-6. stoljeće – ulomci pojedinih sarkofaga s reljefnim križevima.¹⁶⁴ Većina se nalaza ipak smješta u 6. stoljeće. Među potonjima za ovu su raspravu osobito važni poznati ulomci arhitektonske plastike i crkvenog namještaja koje je detaljnije obradila P. Chevalier – već spomenuti ulomci propovjedaonice, ali i mogućeg ciborija (pa i dva ciborija), kao i drugi elementi arhitektonske plastike.¹⁶⁵ Već je spomenut i košarasti kapitel s akantovim listovima koji je usporediv primjerice s onim iz Gradine u Solinu, po čemu ga se s većom sigurnošću smješta u 6. stoljeće. Taj je kapitel P. Chevalier poslužio u dataciji južne kolonade. Pronađeni su, zatim, i ostaci prozorskih stupića, koje Chevalier smješta u isto razdoblje, a koji su reupotrebljeni u kasnijim fazama,¹⁶⁶ dok je tip vrlo jednostavnog šesterostraničnog ambona s urezanim križem proširenih hasti, kakav je pronađen na lokalitetu, raširen na cijelom području

¹⁶¹ Zeman, M. (2014b), 314

¹⁶² Vidi prethodno poglavlje, 25-26

¹⁶³ Isto, 28-29

¹⁶⁴ Chevalier, P. 1999 (2004), 111-112

¹⁶⁵ Isto, 111-112

¹⁶⁶ Isto, 121-122

srednje Dalmacije te ga se također svrstava u kraj 6. ili početak 7. stoljeća.¹⁶⁷ Činjenica da se na Stombratama doprema takva propovjedaonica, ali i mogući ciborij, na koji bi upućivali ulomci stupova od bijelog mramora koji su preveliki da bi pripadali oltarnoj ogradi,¹⁶⁸ svakako potvrđuje da se u 6. stoljeću ondje i uređuje veći crkveni prostor.

Na pitanje o funkciji ranokršćanskog crkvenog prostora dodatno nam odgovore daju pronađeni sarkofazi. Među njima je spomenuti sarkofag Rutilije Zone i Auguste, koji je vjerojatno po prvi put reupotrebljen upravo u 6. stoljeću, ali i veći broj drugih sarkofaga bliske datacije, u 5-6. ili 6. stoljeće. Predstavljaju ih ulomci više sarkofaga pronađenih uzidani u temelje prilikom prvih istraživanja,¹⁶⁹ zatim sarkofag istočno od apside srednjovjekovne crkve, pronađen iznad ranije polukružne¹⁷⁰ (**Slika 13**), te sarkofag koji je pronađen jugozapadno od crkve, sjevernije od sektora A2, uz kojega je zatečena i grobnica.¹⁷¹ Kao što je rečeno, sve navedene sarkofage na temelju stilskih karakteristika svrstava se u istu skupinu *bračko-salonitanskih* sarkofaga, vrlo raširenih na istočnoj obali Jadrana. Zajedno s opisanom liturgijskom opremom govore o većim strukturalnim promjenama kompleksa upravo od 6. stoljeća, ali i o njegovoj ceterijalnoj funkciji. Važan nam je ovdje sarkofag vidljiv na fotografiji s prvih iskapanja Društva Bihać s oblim poklopcem (**Slika 10**). To bi mogao biti upravo sarkofag koji je pronađen jugozapadno od Sv. Marte, uz grobnicu. Činjenica da je na njegovom poklopcu prilikom pronalaska bio vidljiv mozaik ukazuje na mogućnost da je on bio

¹⁶⁷ Na Kapljuču, Marusincu, Manastirinama, u Klapavici, u Lovrečini na Braču, u Mokrom polju kod Knina i u Kašiću Banjevačkom kod Šibenika. Isto, 129

¹⁶⁸ 11 ulomaka glatkih stupova promjera oko 21-23 cm, jedan ulomak s križem u reljefu, dva komada profiliranog vrha stupova spominje već Bulić. Poznate su i tri baze jednakog modula, ali od vapnenca. Osim toga, broj ulomaka mogao bi ukazivati i na dva ciborija, jednog iznad oltara, te drugog iznad krsnog zdenca. Isto, 126, prema Bulić, F. (1904). „Siculi ed i suoi dintorni (ritrovamenti di epoca romana)“. *Bullettino di archeologia e storia dalmata* XXVII, 56-62

¹⁶⁹ Komad sarkofaga uzidan u jedan od zidova prostora **b**, a drugi ulomak uzidan u stub **i**.

Isječak iz Peratova dnevnika iz Gjurašin, H. 1999 (2004), 36:

„Subota poslije podne i ponedjeljak ujutro (5/IV-6/JV)

U subotu poslije podne radilo se na 3 mjesta. Najprije se potpuno pročistio do raza taraca, koji se je našao čitav, sav lijevi brod. Našlo se je da je u vrhu toga broda uzidan u taracu vrh stupa od smrdelja. Tu je tarac nešto viši nego u ostalom brodu. Ij zid XX₁ uzidano je komad dna sarkofaga. Takav isti komad nalazi se uzidan u zid RC. L tom se zadnjem zidu našlo i komad rimskog kipa u togi, valjda u bas reliefu.“

¹⁷⁰ Po sredini prednje strane sanduka je latinski križ proširenih hasti u reljefu s trostrukim urezima na hastama i podnožju, na sjecištu krakova je konkavna plitica sa središnjim ispupčenjem. Uklesani križevi nalaze se i na bočnoj strani poklopca sarkofaga, na akroterijima po jedan latinski križ. Sarkofag se datira u 6. stoljeće, s ponovnom upotrebom u 9. stoljeću za ukop žene. Prema Chevalier, P. 1999 (2004), 113

¹⁷¹ Isječak iz Peratova dnevnika iz Gjurašin, H. 1999 (2004), 39-40:

„12, 13, 14, 15 i 16 travnja 1902. Prosljeđuje se nasipom prostorije pred crkvicom sv. Marte. Našao se sarkofag od bijelog kamena sa oblim poklopcem udaljen od pročelja opstojeće crkve 6.85 m, pod temeljem gomile 2 m. Ovaj je sarkofag dug (izvana) 2.25 m visok 0.56 m; širok 0.70 m. Visina poklopca 0.25 m. Unutra 3 kostura odraslih osoba, a 1 djetinji, jedna lubanja prema istoku, jedna prema zapadu. Djetinja u sredini. Na sjever ovog sarkofaga našast je grob (prost) sa pločama naokolo, nad glavom ulomak sarkofaga (a gargame) veličine 44 x 39 cm, deb 13 cm sa lijepim pletrom... Sarkofag je bio negda pokriven mozaikom, no ipak tako da je gornji dio poklopca virio vani. Dokaz su tome tragovi mozaika, koji su se našli na sjeverozapadnom kraju poklopca.“

originalno položen u neki popločeni prostor, moguće izvorno na mjestu gdje je i zatečen, a gdje su istraživači i naveli da su otkriveni ostaci mozaika.¹⁷² Budući da se taj prostor nalazi jugozapadno od južne kolonade, možda je njega zauzimalo predvorje dvorane/crkve. U predvorjima, narteksima, ranokršćanskih crkava ukapanje je bilo uobičajeno.¹⁷³

Iz svega navedenog proizlazi da je izgled ranokršćanske crkve teško rekonstruirati, a još je teže na osnovu podataka s prvih istraživanja raspravljati o postojanju eventualne kapele prije 6. stoljeća, odnosno u razdoblju od 4. do 5.-6. stoljeće. Na veći, rastvoreniji apsidalni prostor crkve 6. stoljeća upućivala bi vrsta i karakteristike liturgijskog namještaja, dok se na temelju ostataka zidanih struktura u njenoj blizini može pomišljati da je s tri strane, zapadnoj, sjevernoj, a i južnoj, bila uspostavljena komunikacija prema drugim dijelovima kompleksa, bilo još iz ranijeg razdoblja ili istovremeno podignutih.

Uz moguće predvorje na zapadu te na sjeveru ostvarenu komunikaciju s krilom ranijeg sklopa, unutar kojega se i smjestila, ranokršćanska je crkva bila na jugu povezana s krstionicom. Naime, kod ulaza u crkvu iz 17. stoljeća, na dubini od 1,60 m, istraživači su pronašli zdenac u obliku nepravilnog križa, dubine 0,80 m, te uz njega, s njegove istočne strane, manji bazen (u vanjskom obodu kvadratan, a u unutrašnjem nepravilnog eliptičnog oblika).¹⁷⁴ Tada je ustanovljen i zid objekta za koji su kasnija istraživanja, 1960-ih godina, pokazala da je riječ o vanjskom zidu oktogonalne građevine, u čijem se središtu i nalazio zdenac.¹⁷⁵ Takav sustav i izgled krstioničke građevine ukazuje na obred krštenja uranjanjem, čime se pak krstionica s pravom može datirati u ranokršćansko razdoblje.¹⁷⁶ A. Milošević je, međutim, istaknuo mogućnost da je krstionica bila podignuta u kasnije vrijeme, kada i ranosrednjovjekovna Sv. Marta, s obzirom na dubinu na kojoj je krstionica bila pronađena.¹⁷⁷ U objavljenim podacima s novijih istraživanja nema spomena eventualne kasnije faze. Ipak, skrenut ćemo pozornost na podatke s prvih istraživanja prema kojima su tijekom istraživanja crkve iz 17. stoljeća, ispod njenog začelnog zida, zida svetišta, pronađeni ostaci polukružne strukture, moguće apside.¹⁷⁸

¹⁷² Vidi prethodno poglavlje, 28

¹⁷³ Jeličić, J. (1983). „Narteks u ranokršćanskoj arhitekturi na području istočnog Jadrana“. *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 23 (1), 37

¹⁷⁴ Zeman, M. (2014b). Katalog, 454

¹⁷⁵ Isto, 454

¹⁷⁶ Mišković, A. (2020). „Ranokršćanska skulptura iz bazilike sv. Ivana Krstitelja u Bijaćima“, *Diadora* 33-34, 403

¹⁷⁷ Milošević, A. 1999 (2004), 258

¹⁷⁸ Ne zna se kojem je periodu ona pripadala, ali moguće je da se radi o zidu crkvice nastale prije one koju je Bulić zatekao početkom 20. st. i za koju se pretpostavlja da je iz 17. st. Tom se mogućom građevinom u literaturi još nije bavilo, no Peratov zapis u dnevniku nudi dovoljno dokaza da je ona postojala.

Isječak iz Peratova dnevnika iz Gjurašin, H. (1999), 60-61:

„Dnevnik iskopina u sv. Marte

Radi li se ovdje o tragovima neke kasnije adaptacije krstioničkog objekta u apsidalnu prostoriju ili o mogućoj prethodnici novovjekovne crkve ili tek temeljnom zidu njena svetišta, ne možemo znati.¹⁷⁹

Dakle, tijekom podmaklog razdoblja kasne antike, najranije u 5.-6. stoljeće, a vjerojatnije od 6. stoljeća, preuređuje se u većoj mjeri raniji, antički i kasnoantički sklop, a ranokršćanska se crkva smješta na prostoru između sjevernog krila s nizom *cubicula* i gospodarskih prostora južno i moguće zapadno. Dakle, gradi se u samom središtu ranijeg sklopa i to njegove glavne zgrade. Postoje indicije da je zauzela prostor nekadašnjeg dvorišta, koji je mogao biti preuređen već ranije, u razdoblju 2.-4. stoljeće. Crkva je od početka 6. stoljeća osim euharistiji i kao prostor za molitvu služila i za druge kršćanske obrede, kao što su krštenje i ukop. Smatra se, također, da je ranokršćanska crkva bila posvećena Sv. Ivanu Krstitelju, budući da je od 1197. g. Sv. Marta promijenila titular u Sv. Ivana Krstitelja.¹⁸⁰ Kongregacijska, krstionička i cemeterijalna uloga crkve, odnosno čitavog kompleksa, svrstava ju u krug kompleksnih crkvenih zdanja koja su podignuta na izvangradskim imanjima (*villa*), kao što su primjeri u Pridragi, Lepurima, Begovači itd.¹⁸¹ Poticaj izgradnji crkve s krstionicom na lokalitetu Stombrate mogle su biti već od ranije prisutne gospodarske, ali i administrativne aktivnosti na imanju. Time se na prostoru Bijaća održala uloga gospodarskog centara prostora Kaštelanskog zaljeva.¹⁸²

Tako formirani kršćanski sklop nastavit će se koristiti i tijekom ranog srednjeg vijeka, kada je imanje na Stombratama, uz predio Bijaća, postao dio vladarskih posjeda.

dneva 3-II-1904.

...Pronašli smo da je stara crkvice imala apsidu na luk, a kada je nova crkvice bila napravljena, upotrebili su se za brod zidovi stare, dočim je apside bila iznova u četverokutnom obliku sazidana.“

¹⁷⁹ Zeman, M. (2014b). Katalog, 454

¹⁸⁰ Migotti, B. (1990). *Ranokršćanska topografija na području između Krke i Cetine*, Zagreb, 11-12

¹⁸¹ Mišković, A. (2020), 424

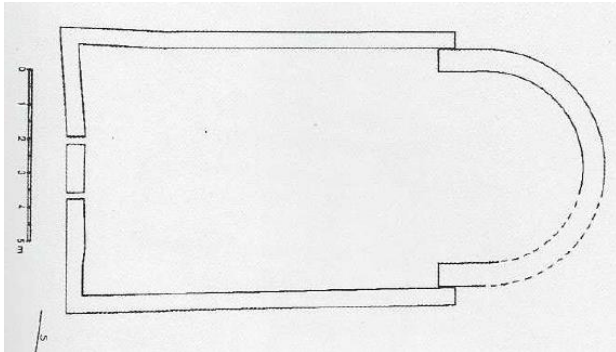
¹⁸² Zeman, M. (2014b), 374

Slika 12: Sarkofag Rutilije Zone i Rutilije Auguste.
 Preuzeto iz Mišković, A. (2020), 419

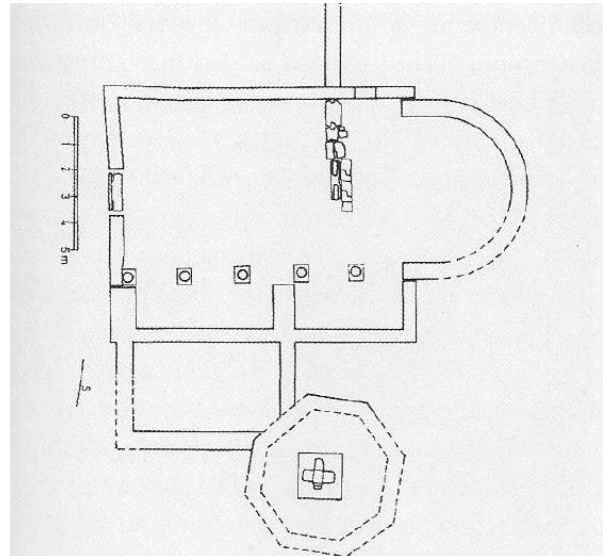

Slika 13: Ostaci polukružne apside starokršćanske crkve s vanjske strane pravokutne apside ranosrednjovjekovne crkve. U 9. stoljeću ponovo upotrebljeni kasnoantički sarkofag negira stariju apsidu.
 Preuzeto iz Jelovina, D. 1999 (2004), 103

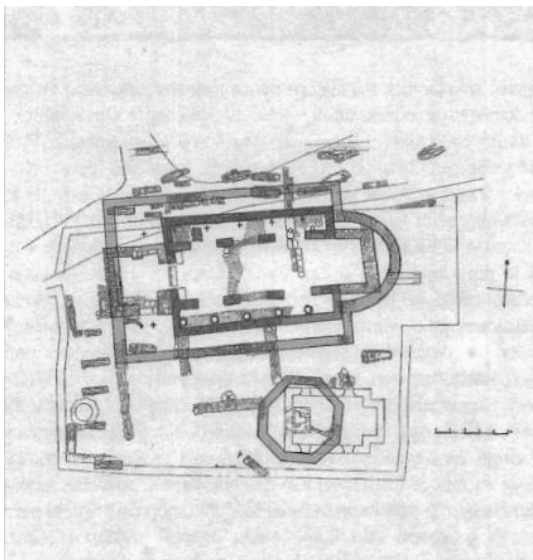
Slika 14: Plan pretpostavljenog ranokršćanskog oratorija prema A. Uglešiću.

Preuzeto iz Uglešić, A. (2012), 12

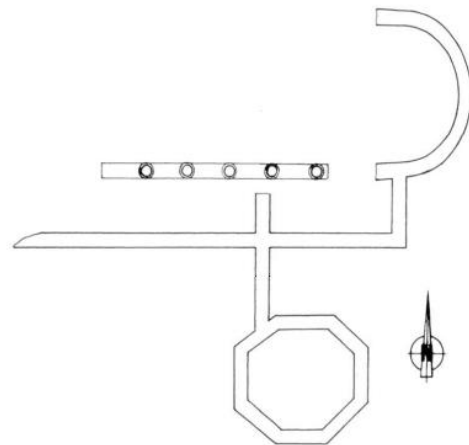
Slika 15: Plan pretpostavljene faze 6-7.st. prema A. Uglešiću.

Preuzeto iz Uglešić, A. (2012), 13

Slika 16: Tlocrt ranokršćanske Sv. Marte iz prema planu iz 1967-1970. i P. Chevalier.

Preuzeto iz Vežić, P. 1999 (2004), 324 i Chevalier, P. (1995), 241

4.3. RANOSREDNJOVJEKOVNA FAZA

Prva su arheološka iskapanja na lokalitetu Stombrate, kao što je više puta istaknuto, započela s ciljem pronalaska ranosrednjovjekovne vladarske rezidencije hrvatskih vladara. Kako se prilikom tih iskapanja relativno malo važnosti davalo slojevima koji se nalaze ispod najvišeg ranosrednjovjekovnog, tako je danas upravo taj najviši sloj, odnosno njegovi ostaci, najbolje sačuvan. Na temelju ostataka *in situ*, brojnih znanstvenih radova kojima je ranosrednjovjekovna faza bila u fokusu istraživanja, kao i na temelju bilješki s istraživanja Društva Bihać moguće je stvoriti nešto jasniju sliku izgleda kompleksa iz tog razdoblja.

Ono što je Društvo Bihać najprije zateklo na lokalitetu sjeverno od crkve iz 17. stoljeća, bili su ostaci ranosrednjovjekovne crkve sv. Marte, građevine s pravokutnom apsidom na istoku i predvorjem na zapadnoj strani, koja se smjestila unutar gabarita ranije ranokršćanske crkve.¹⁸³ Sv. Marta izgrađena je na način da je sjeverni zid ranokršćanske prethodnice, zapravo zid ranije antičke i kasnoantičke faze, ostao u funkciji, te su se ostali zidovi na njega samo prislanjali, dok je na jugu podignut novi zid, tik uz temeljni zid s bazama stupova iz prethodnih faza.¹⁸⁴ S druge strane, o djelomičnom potpunom negiranju ranijih faza tijekom izgradnje Sv. Marte govori postavljanje reupotrebljenog, ranokršćanskog sarkofaga direktno na polukružni zid apside ranije crkve.¹⁸⁵ Osim tog sarkofaga, tijekom ranog srednjeg vijeka u izgradnji i opremanju crkve sv. Marte ponovno su bili upotrebljeni i drugi, raniji kameni spomenici (elementi arhitektonske i skulpturalne plastike), a koji su poslužili kao građevni materijal.¹⁸⁶ Time se otvara pitanje jesu li tijekom ranog srednjeg vijeka ranije građevine bile sukcesivno rušene, budući da su brojni antički i kasnoantički kameni ulomci pronađeni uzidani u strukturama iz različitih faza Sv. Marte.

Unutar same crkve ustanovljena su četiri stuba pravokutne osnove (d,e,h,i). Ti su stubovi naknadno bili zazidani, iz čega proizlazi da se izvorno radilo o trobrodnom prostoru koji je kasnije preuređen (**Plan 1**). I predvorje crkve bilo je na višoj razini od ostalog dijela

¹⁸³ Tog su mišljenja Gjurašin, H. 1999 (2004); Jelovina, D. i Vrsalović, D. (1968); Jelovina, D. (1987); Isti 1999 (2004); Jurković, M. (1987). „Crkve s westwerkom na istočnom Jadranu“. *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 26; Isti, (2005). „Sv. Spas na vrelu Cetine i problem westwerka u hrvatskoj predromanici“. *Starohrvatska prosvjeta* III/22; Isti, (2000). „Arhitektura karolinškog doba“. *Hrvati i Karolinzi*, ur. Milošević, A. Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split; Chevalier, P. (1995); Ista 1999 (2004); Milošević, A. 1999 (2004); Marasović, T. 1999 (2004); Isti, (2011). *Dalmatia praeromanica. Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji sv. 3. Korpus arhitekture. Srednja Dalmacija*. Književni krug Split; Muzej hrvatskih arheoloških spomenika; Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Split.

Prema Zeman, M. (2014b), Katalog, 451

¹⁸⁴ Zeman, M. (2014b), Katalog, 452-453.

¹⁸⁵ Jurković, M. (2020), 179

¹⁸⁶ Zeman, M. (2014b), Katalog, 452-453. Vidi i ovdje prethodno poglavlje, 35

građevine te je time vjerojatno bilo prigradeno nešto kasnije.¹⁸⁷ Osim toga, podnica sjevernog broda crkve bila je na višoj razini od one u ostatku crkve, pa su se očito i ondje događala neka kasnija preuređenja.¹⁸⁸ O naknadnim preuređenjima svakako bi govorio i crkveni namještaj iz kasnijeg razdoblja, prvih desetljeća 9. stoljeća.¹⁸⁹

Na temelju takvih podataka predloženo je više građevnih faza Sv. Marte. Prema D. Jelovini ranosrednjovjekovna ih je crkva imala čak tri: prvu s početka 9. stoljeća, kada je nad temeljima ranokršćanske crkve izgrađena jednobrodna crkva s kvadratnom apsidom, zatim drugu fazu u kojoj se podižu pravokutni piloni koji dijele prostor u tri broda, da bi u trećoj fazi piloni bili zazidali, a ispred ulaza u crkvu, uz zapadno pročelje, podignut zvonik kvadratične osnove.¹⁹⁰ S druge strane P. Vežić smatra da je u ranom srednjim vijeku trobrodna bazilika bila najprije nanovo sagrađena te da se prislonila na tada još sačuvanu polukružnu apsidu stare crkve.¹⁹¹ Nasuprot tomu, prema M. Jurkoviću ranosrednjovjekovna Sv. Marta odmah je podignuta kao trobrodno zdanje s većom pravokutnom apsidom i s dvije bočne četvrtaste apside, te je u drugoj fazi dobila zvonik nad predvorjem (**Plan 7**) (**Slika 17**).¹⁹² Kao takva, crkva je mogla biti izgrađena već krajem 8. stoljeća, a kada je i dobila titular Sv. Marta.

Kako se u literaturi navodi, u toj je izgradnji s kraja 8. stoljeća ključnu ulogu imao svećenik s germanskim imenom *Gumpertus*.¹⁹³ A da se uz crkvu, već tada grade ili preuređuju i drugi dijelovi kompleksa na lokalitetu, svjedoči čak šest nadvratnika s imenom istog svećenika ili imenom svećenika Gracijana.¹⁹⁴ Šest bi nadvratnika, naime, bilo previše za jednu ranosrednjovjekovnu crkvu kao što je Sv. Marta, te su oni svakako mogli nadvisivati ulaze u neke druge objekte kompleksa.¹⁹⁵ Dodatno, jedan ulomak na kojem se spominje neki nepoznati župan ukazuje na mogućnost da su na Stombratama toga doba boravili i pripadnici svjetovne

¹⁸⁷ Zeman, M. (2014b). Katalog, 452

¹⁸⁸ Isječak iz Peratova dnevnika iz Gjurašin, H. (1999), 36:

„Subota poslije podne i ponediljak ujutro (5/IV-6/IV)

U subotu poslije podne radilo se na 3 mjesta. Najprije se potpuno pročistio do raza taraca, koji se je našao čitav, sav lijevi brod. Našlo se je da je u vrhu toga broda uzidan u taracu vrh stupa od smrdelja. Tu je tarac nešto viši nego u ostalom brodu. U zid XX₁ uzidano je komad dna sarkofaga. Takav isti komad nalazi se uzidan u zid RC.“

¹⁸⁹ Marasović, T. (2006). „Ciborij sa zabatima iz crkve sv. Marte u Bijaćima”. *Starohrvatska prosvjeta*, III (33), 37-58.

¹⁹⁰ Jelovina, D. 1999 (2004), 100-101

¹⁹¹ Vežić, P. 1999 (2004), 322

¹⁹² Sv. Marta uzore je mogla imati u sjevernoj Italiji, odnosno u crkvama koje su bile pod jurisdikcijom akvilejskog patrijarha. Po Jurković, M. (2000), 183; vidi i: Milošević, A. 1999 (2004), 258

¹⁹³ Marasović, T. 1999 (2004), 340

¹⁹⁴ Isto, 339

¹⁹⁵ Za ranosrednjovjekovnu crkvu ovakvih dimenzija dovoljno bi bili 1 ili eventualno 2

elite.¹⁹⁶ Upravo je pronalazak tih spomenika i glavni razlog da se uz crkvu sv. Marte i danas nastoji locirati stambeni i upravni sklop, kasnija vladarska rezidencija Trpimirovića. Međutim, lokacija takvog sklopa i dalje ostaje nepoznanica.¹⁹⁷

Brojni zidovi između crkve i krstionice, među njima neki iz ranijih razdoblja, svakako su tvorili više omeđenih prostora, pa su upravo ondje mogle biti smještene dodatne prostorije, a ovdje A. Milošević moguće smješta i pronađenu ranosrednjovjekovnu plastiku.¹⁹⁸ No, stambenu i upravnu funkciju mogli bismo očekivati i na sjevernom djelu lokaliteta, gdje se još od antike nalazilo glavno krilo kompleksa. Takvoj bi pretpostavci u prilog govorio prolaz na sjevernom, najstarijem zidu crkve sv. Marte, koji je bio kasnije zazidan, a koji je iz crkve mogao direktno voditi do mogućeg stambenog bloka.¹⁹⁹

Temom vladarske rezidencije u Bijaćima u posljednje se vrijeme najviše bavio T. Marasović, koji je na temelju povijesnih vrela te epigrafske građe, kao i usporedbom sa sličnim primjerima u Europi i Hrvatskoj, naglasio upravo važnost ranijih, antičkih objekata na takvim lokalitetima.²⁰⁰ Pri tom i sve vladarske rezidencije svrstava u dva građevna tipa: u dvorove, poput ovog u Bijaćima, koji nastaju adaptiranjem antičkih stambenih sklopova, te utvrđene dvorce (*castra*), kao što su Šibenik, Knin, Omiš.²⁰¹ I u Ninu, primjerice, gdje nema konkretnijih dokaza o postojanju vladarskog dvora, pored katedrale je ustanovljen stambeni sklop podignut još u razdoblju antike, a koji je bio korišten i u ranom srednjom vijeku.²⁰² Na zapadu Europe sačuvano je znatno više ostataka rezidencija pretkarolinških, karolinških i otonskih vladara. Unatoč tome što je riječ o znatno velebnijim zdanjima u usporedbi s kompleksima u Dalmaciji, neke sličnosti treba istaknuti. Naime, i Aachen i Ingelheim, dvije najvažnije rezidencije karolinškog doba u svojoj arhitekturi koriste pretežito antičke uzore, a slična je situacija i s Langobardima u Italiji. Antička je arhitektura također prisutna i u manje poznatim središtima, pri čemu upravni i rezidencijalni dio sklopa često čine pravokutne prostorije koje se nižu u izduženom bloku na posjedu,²⁰³ baš kao što je slučaj u sjevernom dijelu sklopa na Stombratama. Ostaje, međutim, otvoreno pitanje što se u ranom srednjem vijeku dogodilo s objektom na jugu

¹⁹⁶ Riječ je o ulomku na kojem je bila uklesana i riječ Chroatorium, a koji se također datira na kraj 8. stoljeća. Šeparović, T. 1999 (2004). „Katalog ranosrednjovjekovne skulpture iz crkve Sv. Marte u Bijaćima kod Trogira“. *Starohrvatska prosvjeta*, III (26), 160

¹⁹⁷ Zeman, M. (2014b), 348

¹⁹⁸ Milošević, A. 1999 (2004), 258

¹⁹⁹ Vidi ranije u radu, 25

²⁰⁰ Marasović, T. 1999 (2004), 331-359.

²⁰¹ Cijeli popis hrvatskih vladarskih rezidencija i njihovi kratki opisi u Marasović, T. 1999 (2004), 341-347

²⁰² Isto, 342

²⁰³ Isto, 357

lokaliteta, gdje se još u 1. stoljeću moglo biti smješteno kupalište, ali i sa zapadnim blokom, gdje smo locirali moguće gospodarske prostorije.²⁰⁴

T. Marasović je u svom idejnom prikazu kompleksa ranosrednjovjekovne Sv. Marte dao naslutiti da bi zapadno od crkve trebalo očekivati dodatne, omeđene prostore. No, upravo su na tom dijelu već tijekom prvih istraživanja pronađeni brojni ukopi, pa je ondje teško očekivati bilo kakav uređeni prostor.²⁰⁵ Nalazi ukopa ne bi smjeli biti zanemareni ili odvojeno izučavani u pokušaju definiranja izgleda ranosrednjovjekovnog kompleksa. Iako istraživanjima Društva Bihać grobovi nisu bili sistematski istraženi,²⁰⁶ iz bilješki Pavla Perata iščitava se da je broj ukopa na zapadnom dijelu lokaliteta bio poprilično velik te da su oni bili položeni u više slojeva, tako da su pojedini među njima nasjeli na same zidove, u potpunosti ih negirajući.²⁰⁷ Dakle, taj dio lokaliteta treba isključiti kao mjesto ranosrednjovjekovne rezidencije.

Revizijskim je istraživanjima sjeverno i sjeverozapadno od crkve otkriveno još 28 grobova. Na temelju razlike u dubini ukopa utvrđeno je da grobovi leže u dva sloja – kasnoantičkom i srednjovjekovnom.²⁰⁸ Grobovi su, pri tom, bili smješteni uz kasnoantičke/antičke zidove, a kasniji su ukopi na temelju priloga datirani u 9. i 10. stoljeće. Navedeno bi dodatno podupiralo mišljenje da je sjeverno krilo ranije građevine ostalo stajati i u razdoblju ranog srednjeg vijeka. Još 150 m sjevernije od njega, 1992. godine, otkrivena su dodatna 54 groba. Nakit koji je u njima pronađen pripada razdoblju 9. do 11. stoljeća. Dakle, veće je groblje u ranom srednjem vijeku očito bilo formirano s vanjske strane kompleksa, omeđenog sjevernim krilom. Relativno velik broj istovjetnih nalaza nakita unutar tih grobova upućivao bi na viši društveni status osoba koje su se ondje pokapale.²⁰⁹ Za najpovlaštenije ukope, s druge strane, bilo bi rezervirano mjesto unutar sklopa, uz crkvu sv. Marte, kao što je bio slučaj s reupotrebljenim ranokršćanskim sarkofagom, koji je nasjeo na apsidu ranokršćanske crkve.

Iako je o izgledu ranosrednjovjekovnog kompleksa, na temelju trenutanih saznanja, teško raspravljati, ovdje su istaknuti oni nalazi koji bi ukazivali na to da se ipak radilo o

²⁰⁴ Vidi prethodno poglavlje, 37

²⁰⁵ Vidi ranije poglavlje, 30

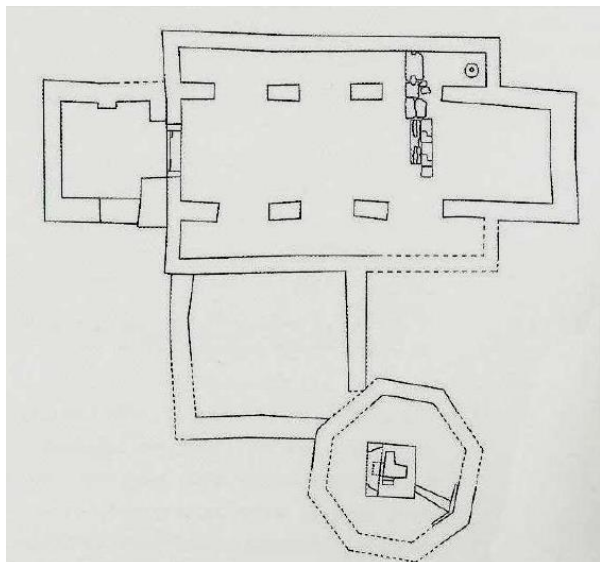
²⁰⁶ Perat, doduše, opisuje nalaze grobova unutar gabarita Sv. Marte te spominje predromaničke kamene ulomke koje u njima pronalazi, što dovodi do zaključka da je riječ o grobovima iz 10. ili 11. st. Prema Gjurašin, H. 1999 (2004), 26

²⁰⁷ Zeman, M. (2014b). Katalog, 455

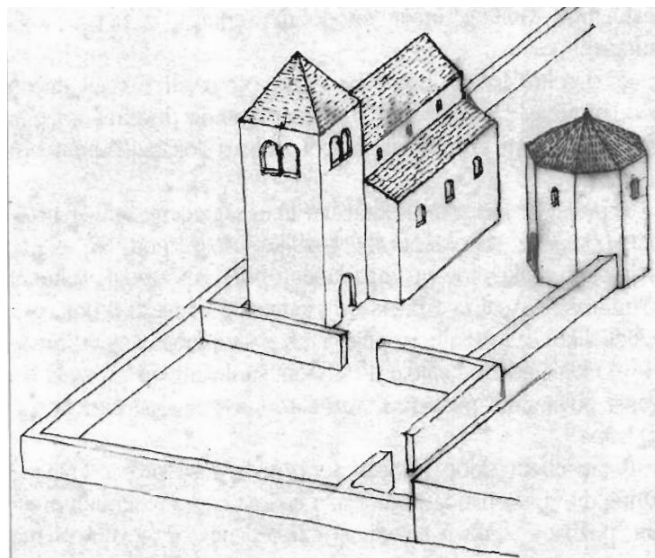
²⁰⁸ 13 grobova pronađenih na dubini od 1,20 m na temelju stilskih karakteristika i pronađenih ukrasa unutar grobova može se smjestiti u vremenski period od 9. do 12. Drugom sloju, dubokom preko 2 metra, pripada 15 grobova, u kojima nije bilo nalaza, zbog čega ih se s velikom sigurnošću može smatrati kasnoantičkima. Jelovina, D. 1999 (2004), 101

²⁰⁹ Kamenjarin, I. (2009). „Bijaći – Stombrata rezultati arheoloških istraživanja starohrvatskoga groblja“. *Starohrvatska prosvjeta*, III(36), 96-97

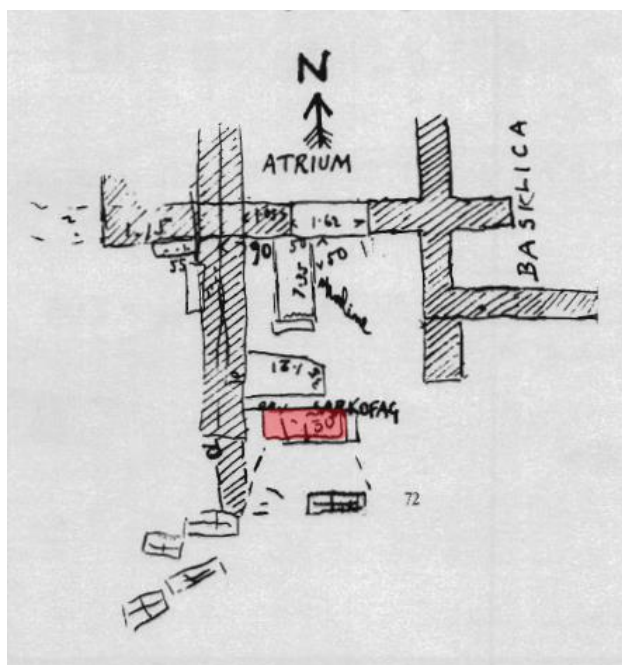
smislenije uređenom sklopu. Taj je sklop svakako moglo činiti i omeđivati ranije, antičko/kasnoantičko krilo iz kojega se izravno pristupalo crkvi sv. Marte, te koje je dijelilo vladarski crkveno-rezidencijalni kompleks od okolnih prostora, gdje se postepeno razvijaju groblja posjeda.

Slika 17: Plan crkve Sv. Marte prema A. Miloševiću.
Preuzeto iz Zeman, M. (2014b), 460

Slika 18: Pretpostavljeni izvorni izgled sjevernog dijela sklopa u ranom srednjem vijeku prema T. Marasoviću.
Preuzeto iz Marasović, T. 1999 (2004), 338

Slika 19: Nacrt tlocrta Društva Bihac s prikazom sarkofaga popločenog mozaikom.

Preuzeto iz Gjurašin, H. 1999 (2004), 40

4.4. KASNIJE FAZE

Na temelju kasnijih srednjovjekovnih ukopa, koji su se u Bijaćima sigurno održavali sve do 12 stoljeća, jasno je da je groblje, ako već ne i crkva, u funkciji bilo i nakon prestanka vladavine Trpimirovića, no ne zna se točno u kojem obujmu i kojoj ulozi.²¹⁰ Kolomanovom je krunidbom za hrvatskog kralja 1102. Sv. Marta svakako izgubila na važnosti, barem u kontekstu vladarskog posjeda, međutim, u 12. se stoljeću prema I. Babiću pojačava uloga gradskih središta u ruralnom prostoru između Trogira i Splita, dok se gradski teritoriji šire na račun nekadašnjih kraljevskih prostora.²¹¹ O procesima koji se u tom periodu odvijaju na prostoru Bijaća, ali i generalno u Dalmaciji nema gotovo nikakvih zapisa i arheoloških ostataka na temelju kojih bi se stvorila jasnija politička i demografska slika prostora. Međutim, iz dokumenata s kraja 12. i iz sredine 13. stoljeća proizlazi da su omiški Kačići tada posjedovali, odnosno imali prava na zemlju na širem prostoru Bijaća.²¹² Oni su moguće bili jedan ogranak podžupanskoga roda, koji je prema M. Ančiću kroz službu na kraljevskome dvoru kao nagradu dobio župansku poziciju u Omišu. Ostatak podžupanske rodbinske zajednice u Bijaćima te njezin utjecaj i moć u uvjetima kakvi vladaju tijekom 12. stoljeća (dominacija Trogira) postepeno je slabio odlaskom radne snage u obližnje gradove. Konačni rezultat toga je stvaranje gradske općine koja početkom 13. stoljeća postaje važan partner kraljevske vlasti te uspijeva i formalno ustrojiti stečevine sustava *curtis* iz 9. stoljeća, čime ona prestaje postojati.²¹³

Ranosrednjovjekovna crkva sv. Marte je u tim novim okolnostima ili zbog trošnosti ili pak nekog drugog razloga srušena ili samo obnovljena 1197. godine, kada je ponovno i posvećena, ali ne više samo sv. Marti, već i sv. Ivanu Krstitelju, što je mogao biti i njezin prvotni titular. Koliko je dugo ta crkva bila u funkciji, ne može se točno odrediti, ali vrlo je vjerojatno nastradala u tatarskim provalama 1242. godine, ili pak u ratovima između Splitsana i Trogirana u 13. stoljeću te ugarsko-hrvatskih kraljeva i Mlečana u 14. stoljeću, a ako ne i prije, onda gotovo sigurno u vrijeme turske vladavine. Nova crkva je izgrađena vjerojatno negdje u 17. stoljeću, za vrijeme Mlečana. Ta se crkva, međutim, ne podiže na mjestu one ranije, već s njezine južne strane, u neposrednoj blizini ranijih zdanja, odnosno nad njezinom krstionicom. Prilikom istraživanja Društva Bihac iz 1905. godine ova je crkva srušena jer je u njezinim zidovima pronađen velik broj spolija koje su pripadale ranijoj crkvi sv. Marte, no na istom je

²¹⁰ Vidi prethodno poglavlje, 45

²¹¹ Ančić, M. 1999 (2004), 192-193

²¹² Isto, 225

²¹³ Isto, 231

mjestu 1908. godine, nakon arheoloških iskopavanja, Bulić dao sagraditi novu crkvu sv. Marte, koja je i danas u funkciji.²¹⁴

²¹⁴ Jelovina, D. 1999 (2004), 101.

5. LOKALITET SV. MARTE (STOMBRATE) U KONTEKSTU VLADARSKIH REZIDENCIJA RANOG SREDNJEG VIJEKA

Već od samih početka rimske kolonizacije na prostoru Kaštelanskog zaljeva neki se predjeli izdvajaju od ostalih svojom gospodarskom iskoristivosti i/ili administrativnim i strateškim značenjem. Uz Bijaće s lokalitetom Stombrate, u tom se kontekstu obrađuje i položaj Rižinice (Rupotine), uz koji se kretala rimska prometnica koja je Kliškim prijevojem spajala Salonu sa zaleđem.²¹⁵ Takvi se položaji, međutim, prepoznaju i na drugim lokacijama prostora srednje Dalmacije – kao što je lokalitet crkve sv. Lovre u Morinju, u uskoj vezi s nedalekim predjelom Grušine (Donje šibensko polje).²¹⁶ Taj se lokalitet sa Stombratama dovodi u vezu i s obzirom na djelatnost iste klesarske radionice iz prvih desetljeća 9. stoljeća, tzv. trogirске klesarske radionice.²¹⁷ Svim spomenutim predjelima zajednički je kontinuitet korištenja, odnosno prisutnost rezidencijalne, ali i gospodarske funkcije u dugom razdoblju od 1. stoljeća sve do ranog srednjeg vijeka, kada se na njima razvijaju vladarski posjedi s crkvom kao središnjom građevinom. Osim spomenutih, u ovom će se poglavlju pažnja usmjeriti i na lokalitet crkve Sv. Marije u selu Biskupija kraj Knina, koji je, iako prostorno udaljen od Bijaća (**Slika 20**), prema nekim elementima najbliža analogija lokalitetu Sv. Marte (Stombrate). Naime, poznato je kako je riječ o jednom od najboljih primjera ranosrednjovjekovnih vladarskih rezidencija na prostoru današnje Hrvatske, pa i polazišnoj točki svih rasprava o toj temi.²¹⁸

Ovdje će se navedeni predjeli/lokaliteti s lokalitetom Stombrate uspoređivati prvenstveno na osnovu strukturnih promjena, pri čemu će pažnja biti usmjerena na pojedine etape pregradnji ranijih, antičkih i kasnoantičkih zdanja i/ili pojavu pomicanja središta unutar naseobinske cjeline tijekom izgradnje kasnijih, ranosrednjovjekovnih objekata. S tim u vezi, važno je naglasiti kako će se po pitanju Biskupije zapravo proučavati dva lokaliteta udaljena 100 metara – Sv. Marija i obližnji lokalitet Katića Bajami.

²¹⁵ Zeman, M. (2014b), 303-310. U istu skupinu lokaliteta/položaja s Bijaćima i Rižinicama, pozivajući se na ranije radove F. Smiljanića, M. Zeman uključuje i Kapitul koji se kao ranosrednjovjekovno središte razvija u vezi s ranijom, antičkom aglomeracijom, a koja ipak nije dovoljno istražena

²¹⁶ Laszlo Klemar, K., Zeman M (2010). „Naselja i organizacija prostora na srednjem istočnom Jadranu od antike do ranoga srednjeg vijeka - pitanje kontinuiteta (Bribir, Donje šibensko polje)“. *Zbornik Stjepan Gunjača i hrvatska srednjovjekovna povijesno-arheološka baština*, ur. Šeparović T., Uroda, N., Zekan, M. MHAS, 147

²¹⁷ Zeman, M. (2014b), 313; Jakšić, N. i Krnčević, Ž. (1997). „Predromanički reljefi iz crkvice sv. Lovre u Morinju kraj Šibenika“. *Starohrvatska prosvjeta* III/24, 91-110

²¹⁸ Vidi: Milošević, A. (2002a); Isti (2002b)

Na Katića Bajami pretpostavlja se antički stambeni sklop koji, doduše, nikada nije sustavno istraživan (**Slika 21**). Tijekom prvih istraživanja lokaliteta iz 1889. godine, koja je predvodio Lujo Marun, na temelju povijesnih podataka iz isprave kralja Zvonimira iz 1076.-1078. godine tražio se također vladarski dvor.²¹⁹ Opisi s tih istraživanja nisu sasvim jasni, tako da danas ne postoje točne informacije o pronađenim materijalnim ostacima. Spominje se objekt s nizom prostorija, koje Marun u dnevniku opisuje kao „prostrane dvorane“, a koje su, kako se navodi u literaturi, bile popločene mozaikom, što bi moglo upućivati na raskošnije uređeni prostor.²²⁰ Revizijskim su istraživanjima 1950. godine, koja su, doduše, izvršena samo na području gdje se očekivala crkva, potvrđeni ostaci iste – u formi jednostavne jednobrodne prostorije široke polukružne apside. No, ispod njenih su temelja ustanovljeni i ostaci antičkih zidova.²²¹ Osim toga, na lokalitetu nije pronađeno ništa što bi ukazivalo na moguće postojanje ranosrednjovjekovne vladarske rezidencije, no dokazano je da ranokršćanske spolije u ranosrednjovjekovnoj crkvi na nedalekom položaju Crkvina (Sv. Marija) potječu upravo s tog sklopa.²²² Nadalje, na lokalitetu je pronađen i velik broj pokretnih nalaza, „mnoštvo mramora“, te ulomci kapitela, dok se uz Katića Bajame vežu i dva ulomka pluteja s reljefnim križem te ulomci pilastara.²²³ Sudeći prema opisima, taj bi se sklop na temelju pojedinih obilježja mogao usporediti s kompleksom u Stombratama te se prepoznaje i jednak slijed adaptacija kasnoantičkog/ranokršćanskog razdoblja. U oba slučaja osnovu čini antički blok s nizom prostorija, uz koje se kasnije uređuje prostorija s polukružnom apsidom – ranokršćanski oratorij, odnosno crkva. Po pitanju Katića Bajama moguće je da se radilo o nešto monumentalnijoj antičkoj građevini, no antički su slojevi na Stombratama u slijedu pregradnji, a zatim i tijekom samih iskopavanja, bili toliko devastirani da danas ne možemo zaključivati o stupnju raskoši, pa ni o dimenzijama pojedinih prostorija prvotnog, antičkog i kasnoantičkog zdanja.

²¹⁹ Riječ je o Zvonimirovoj ispravi splitskim benediktinkama za zemljište Pusticu u Lažanima. Više u Brković, M. (1994). „Svjedoci u ispravama hrvatskih narodnih vladara“. *Croatia Christiana periodica*, 18 (34), 54; Prijepis isprave u Kukuljević Sakcinski, I., (1874.-1875). 169-170. Više o iskapanjima na lokalitetu Katića Bajami u Milošević, A. (2002a), 10

²²⁰ Zeman, M. (2014b). Katalog, 588, prema Radić, F. (1898). „Izveštaj Upraviteljstva Hrvatskoga starinarskoga društva u Kninu o društvenom radu i napredku kroz zadnje polugodište“. *Starohrvatska prosvjeta* IV/1, 55 i Gugo Rumštajn, K. (2009). „Ostaci antičke i srednjovjekovne arhitekture na kninskom području“. Magistarski rad. FFZG, Zagreb, 85-86

²²¹ Zeman, M. (2014b). Katalog, 588, prema Gunjača, S. (1953), „Revizija iskopina u Biskupiji kod Knina.“ *Ljetopis JAZU* 57, 9-49

²²² Milošević, A. (2002a), 10-11

²²³ Više o pilastrima kod Migotti, B. (1990), 54; Ista, (1991). „Dekoratívna ranokršćanska plastika jaderskog i salonitanskog područja. Temeljne osobine i razlike“. *Diadora* 13, Zadar, 149; a o plutejima kod Chevalier, P. (1995). *Salona II. Ecclesiae Dalmatiae (Tome I, II)*. Ecole française de Rome, Rim, Split, 182-183

Istraživači su se ipak više fokusirali na znatno veći i nalazima bogatiji, obližnji položaj Crikvina (Sv. Marija) (**Slika 22 i Slika 23**). Ono što je utvrđeno jest da je Sv. Marija ranosrednjovjekovna trobrodna crkva s masivnim pilonima, formalno bliska Sv. Marti.²²⁴ Ondje, međutim, tijekom gradnje crkve nije birano mjesto ranije, ranokršćanske, kao što je bio slučaj u Bijaćima, već je ona izgrađena u odmaku (od približno 100 metara). Ipak, u oba je slučaja došlo do destrukcije ranijeg zdanja, pa i korištenja njegove građe u opremanju kasnijih crkava.

Ono što ranosrednjovjekovne faze oba lokaliteta povezuje jest činjenica da je uz njih uređeno/podignuto rezidencijalno krilo. Naime, na Crkvini, uzduž cijelog sjevernog zida crkve sv. Marije bio je podignut veći sklop, za koji se najprije pretpostavljalo da je bio dio samostanskog kompleksa ili pak biskupskog dvora.²²⁵ Na osnovu tehnike gradnje datira se u isto vrijeme kada i crkva (nije nastao prije prve polovine 9. st.).²²⁶ Rezultati arheoloških iskopavanja, međutim, nisu dali nikakvih rezultata koji bi govorili o točnoj funkciji toga sklopa, odnosno njegovih prostorija, čemu razloge prije svega treba tražiti u slaboj očuvanosti građevinskih ostataka, ali i nestručno provedenim iskopavanjima.²²⁷ Kako je uz crkvu, s njezine zapadne strane, bilo podignuto i višekratno zdanje za koje postoje indicije da se radilo o *westwerku*²²⁸, tako ipak postoje i razlozi za razmišljanja da je sklop na sjeveru činio zapravo profani dio posjeda.²²⁹ Unutar ranosrednjovjekovnih vladarskih sakralnih kompleksa njima pridruženi objekti najčešće i jesu imali gospodarsku i rezidencijalnu funkciju, pa bi se stoga ovdje moglo govoriti o vladarskom dvoru.²³⁰ Vladarski ukopi s bogatim prilozima u predvorju crkve sv. Marije, kao i vrlo kvalitetna kamena plastika s lokaliteta, takvim bi pretpostavkama govorili u prilog, kao i činjenica da ranosrednjovjekovne povijesne isprave zapravo samostan sv. Bartolomeja na Kapitulu nazivaju kraljevskim samostanom.²³¹

U svakom slučaju, položaj rezidencijalnog sklopa na sjevernoj strani vladarske zadužbine u Biskupiji mogao bi govoriti u prilog prethodno iznesenoj pretpostavci da su i na Stombratama „dvori“ bili smješteni u krilu na sjevernoj strani crkve sv. Marte, gdje je, međutim, u te svrhe bio preuređen ili nadograđen raniji, antički/kasnoantički sklop.

²²⁴ Jurković, M. (1986). 73-74

²²⁵ S. Gunjača ga smatra samostanom, dok je Lj. Karaman mišljenja da je riječ o biskupskom dvoru. Milošević, A. (2002a), 8

²²⁶ Osim toga, u zidovima zapadno od crkve su, kao i u Sv. Mariji, pronađene ranokršćanske spolije, donesene iz Katića bajama. Milošević, A. (2002a). 10-11

²²⁷ Isto, 18-19

²²⁸ Jurković, M. (1986), 81

²²⁹ Čemu bi u prilog govorile i usporedbe sa sličnim primjerima na Zapadu: primjer vladarskih rezidencija u Aachenu, Ingelheimu i Paderbornu. Vidi Marasović, T. (1999), 347-350

²³⁰ Milošević, A. (2002a), 22-23

²³¹ Isto, 23

Kao što su prva istraživanja na Stombratama, pa i ona u Biskupiji, počela s ciljem pronalaska moguće starohrvatske vladarske rezidencije, tako su se i iskopavanja na položaju Rižinice, u Rupotinama blizu Solina, temeljila na istoj pretpostavci. Poznato je da se Rižinice direktno spominju u Trpimirovoj povelji iz 841. godine (koja je potpisana u Bijaćima).²³² Iz tog razloga društvo Bihać na čelu s Franom Bulićem 1895. i 1896. godine, a zatim ponovno 1908., traži dokaze o postojanju vladarskog posjeda Trpimirovića.²³³ Takvoj teoriji u prilog govorila je i činjenica da je na jednom od slučajno pronađenih ulomaka zabata bio ispisan natpis *Produce Trepim(ero)*.²³⁴ Mađutim, već su tijekom prvih iskopavanja na lokalitetu pronađeni ostaci antičkih zgrada, stambenih, ali i mogućih gospodarskih, te dijelovi ranokršćanskog sklopa. Dakle, ponovno je riječ o višeslojnom lokalitetu, gdje se, s obzirom na brojne druge nalaze koji datiraju od 1. stoljeća do polovine 9. stoljeća, u literaturi smješta ranosrednjovjekovna vladarska zadužbina, sa stambenim prostorijama, podignuta adaptacijom ranijeg, ranokršćanskog samostana, koji je pak bio uređen unutar antičkog kompleksa.²³⁵

Antičkom, pa i ranokršćanskom sklopu nije bilo moguće utvrditi točne granice, no iz plana kojega je načinio E. Dyggve (**Slika 24**) vidljivo je da se prostirao na više terasa, omeđenih zidovima unutar kojih autor smješta vrtove.²³⁶ Na temelju površine prostiranja nalaza može se pretpostaviti da je prvotni, rimski sklop na Rižinicama bio i nešto veći od onoga na Stombratama.²³⁷ Takvo bi razmišljanje mogla podržati i pretpostavka da je riječ zapravo o nešto monumentalnijem i luksuznijem antičkom i kasnoantičkom zdanju, koje bi objedinjavalo stambenu i javnu, upravnu funkciju.²³⁸ Na to bi ukazivao bogato izrađen sarkofag Kornelije, čija je obitelj u nekom dužem razdoblju mogla biti vezana uz to zdanje.²³⁹ O luksuznijem uređenju svjedoči i bazen popločen bijelim mozaikom, kakav je bio standardna oprema nešto luksuznije uređenih stambenih kompleksa, i to najčešće dvorišnih prostora. Gospodarska funkcija ovdje doduše još nije potvrđena, ali se dijelom može pretpostaviti.²⁴⁰ U prilog, međutim, razmišljanju da se kao i na Stombratama radilo o važnijem antičkom središtu, na što upozorava Zeman, svakako govori činjenica da se položaj Rižinica nalazili svega 3 kilometra

²³² Kukuljević Sakcinski, I., (1874.-1875), 45-46

²³³ Katić, L. (1955). „Solin od VII do XX stoljeća“, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 9(1), 20

²³⁴ O pronalasku natpisa, literatura o natpisu

²³⁵ Vidi popis relevantnih radova i prijedloga datacija u: Zeman, M. (2014b). Katalog, 485-489; Bašić, Ž., i Anterić, I. (2014). „Antropološka analiza kostura iz sarkofaga s lokaliteta Rižinice“. *Starohrvatska prosvjeta*, III(41), 278

²³⁶ Više u Dyggve, E. (1996), 56

²³⁷ Zeman, M. (2014b), 123. Ukupna površina lokaliteta iznosi oko 900 m², dok je okvirna površina prostorija oko 220 m²

²³⁸ Zeman, M. (2014b), 115-116, iznosi mogućnost da se na Rižinicama radilo o zgradi upravne funkcije, mogućem sjedištu kolegija rimskih građana

²³⁹ Isto, 123

²⁴⁰ Zeman, M. (2014b), 123

udaljen od antičke Salone, na cesti koja je središte provincije spajala s unutrašnjosti, Kliškim prijevojem. Time bi se odnos Rižinica prema obalnom pojasu Kaštelanskog zaljeva mogao usporediti s odnosom Bijaća sa Stombratama i antičkog Sicula, tj. Resnika.²⁴¹

Podudarnosti s lokalitetom Stombrate počivaju i na samim fazama adaptacija koje antičko i kasnoantičko zdanje doživljava. Naime, i ovdje se ranokršćanska crkva smješta unutar ranije građevine, što je pak različito od situacije u Biskupiji. Pri tom je crkva bila izgrađena uz mogući dvorišni prostor s bazenom, dakle u središnjem dijelu ranijeg zdanja, kao i na Stombratama. Riječ je o jednostavnoj prostoriji s polukružnom apsidom, orijentacije S-J, a koja bi po svojem planu, s apsidom gotove jednake širine broda, mogla biti i ranije datacije od 5.-6. stoljeće, kako se najčešće datira.²⁴² U literaturi je općenito prihvaćeno da je upravo ta prostorija, koja je od 5.-6. stoljeće mogla funkcionirati kao crkva samostana sv. Petra, u prvim desetljećima 9. stoljeća bila preuređena u ranosrednjovjekovnu vladarsku zadužbinu Trpimira. Unutar njezinih gabarita pronađeni su, naime, uz ostatke baze oltarne ograde, i ulomci same ograde predromaničkih stilskih odlika (ulomak kvadratnog praga s dijelom stupa i tri ulomka pluteja od bijelog mramora te još dva manja ulomka), a prije prvih istraživanja upravo je to bilo mjesto na kojem je pronađen spomenuti ulomak zabata s imenom Trpimira.²⁴³ Dodatno, istraživanjima od 2005. godine, između prostora s bazenom i južnog zida crkve, gdje se smješta njeno predvorje, pronađena su dva bogato ukrašena antička sarkofaga, koja su bila reupotrebljena u srednjem vijeku,²⁴⁴ a koja nam govore o reprezentativnoj grobišnoj funkciji na Rižinicama.

Bez obzira na to je li i ranosrednjovjekovna crkva bila uređena u sklopu samostana, kako su to iznijeli neki autori, ili je bila sastavni dio vladarskog dvora, po mišljenju drugih autora,²⁴⁵ stambene jedinice nalazimo ponovno bočno u odnosu na crkvu – baš kao na Crkvini

²⁴¹ Isto, 163

²⁴² E. Dyggve tako kao prvu fazu navodi mogući oratorij, prije uređenja ranokršćanskog samostana. Dyggve, E. (1996), 56. Vidi: Zeman, M. (2014b). Katalog, 488

²⁴³ Zeman, M. (2014b). Katalog, 486

²⁴⁴ Isto, katalog, 487, pozivanje na: Zekan, M. (2011). Sol. kron. 205/2011

²⁴⁵ Za ponuđena datacija i faze izgradnje pojedinih autora, vidi: Zeman, M. (2014b). Katalog, 488. Teoriju da je u Rižinicama riječ o samostanu s crkvom prvi je iznio F. Bulić u Bulić. F. (1895). „Izkopine u Kliškom polju u predjelu 'Rižinice'“. *Bihač. Hrvatsko društvo za istraživanje domaće povjesti u Splitu. Drugo izvješće*. Brzotiskom, Zadar, 21-22, dok je L. Jelić prostoriju s apsidom interpretirao kao ranosrednjovjekovnu crkvu u slopu Trpimirova dvora, a koja je bila izgrađena na ranijoj građevini, čime je odbacio prethodna razmišljanja o samostanu. Više u Jelić, L. (1895). „Izkopine u Kliškom polju u predjelu 'Rižinice'“. *Bihač. Hrvatsko društvo za istraživanje domaće povjesti u Splitu. Drugo izvješće*. Brzotiskom, Zadar, 22-29. Prema E. Dyggveu, pak, apsidalna je prostorija podignuta kao ranokršćanski oratorij, uz samostan sv. Petra iz istog razdoblja. Vidi: Dyggve, E. (1996), 56. Prema Karamanu, ta ranija crkva bila je preuređena u doba Trpimira te su ju koristili monasi samostana, nastalog preuređenjem antičkog sklopa. Vidi: Karaman, Lj. (1930), 15. S pretpostavkom da se u Rižinicama nalazio samostanski sklop, upravo onaj koji se spominje u Trpimirovoj darovnici, slaže i A. Piteša u: Piteša, A., Marijanović, I., Šarić, A., Marasović, J. (1992). „Arheološka mjesta i spomenici“. Starohrvatski Solin, ur. Marin, E. Arheološki muzej, Split, 115-118

u Biskupiji i kao što se ovdje pretpostavlja na Stombratama. Naime, istočno od jednoapsidalne crkve istraženi su ostaci bloka s nizom manjih prostorija, a koje su vjerojatno s crkvom komunicirale s njezine bočne strane. Iako ni ovdje, kao ni u Bijaćama, nisu pronađeni konkretniji dokazi o postojanju dvora, svakako je prihvatljiva pretpostavka da je u Rižinicama riječ o mjestu privremenog Trpimirova boravišta kao bogatije kuće na izdašnjem posjedu, nego kao nekog većeg vladarskog dvora.²⁴⁶

Treći važan primjer koji bi mogao dati odgovore na pitanje razvoja lokaliteta u Stombratima su Grušine i nedaleki položaj crkve sv. Lovre u Morinju (**Slika 25**). Još je 1888. godine ondje pronađena velika kamena ploča s natpisom, a 1910. godine prigodom krčenja za sadnju vinograda otkriven je grob u blizini crkve, što je pobudilo interes za prva arheološka iskapanja, koja su i uslijedila 1935. pod Lujom Marunom i Ivanom Ostojićem.²⁴⁷ U njima su nedaleko crkvice otkriveni prvo su ostaci većeg antičkog gospodarskog kompleksa, prostorije u kojoj su pronađeni ostaci hipokausta te druge prostorije s mozaičkim podom, kao i ostaci žbuke na kojima je očuvana boja (crvena, žuta, plava, siva i crna). (**Slika 26-** položaj A, prema M. Zeman). Navode se i ulomci štukatura, koji prema pojedinim autorima potječu s vijenaca prostorija.²⁴⁸ Na udaljenosti od stotinjak metara od istraženog dijela objekta već su ranije bili primijećeni ostaci, koji su prema mišljenju Z. Gunjače, voditelja revizijskih istraživanja 1997. godine, bili dio nekih drugih građevina.²⁴⁹ Kasnije su upravo ondje (**Slika 26-** položaj B), na položaju oko 100 m sjevernije od ranije istraženih prostorija pretpostavljene vile, te na oko 200 m sjeverozapadno od crkve sv. Lovre, na predjelu Bartološćina, otkriveni dodatni zidovi, a pronađeni su i ulomci keramike, među njima ostaci amfora, mnoštvo ulomaka tegula, dosta obrađenog kamena te dio manjeg mlinskog kamena za ručno mljevenje.²⁵⁰ S obzirom da je to zemljište kasnije pripadalo kninskom samostanu na Kapitolu, prema F. Smiljaniću ondje su se mogle nalaziti i njemu podređene nastambe (cellae) pa zaključiti da su se uz crkvu nalazili i drugi objekti različite namjene, koji su mogli biti podignuti nad ostacima nekadašnjeg antičkog/kasnoantičkog sklopa ili nastati njegovom pregradnjom.²⁵¹

Nadalje, oko gotičke crkvice i zida današnjega groblja ustanovljen je čitav niz srednjovjekovnih ukopa (57 grobova na zapadnoj strani današnjeg groblja, jedan grob iza

²⁴⁶ Marasović, T. 1999 (2004), 345

²⁴⁷ Jakšić, N. i Krnčević, Ž. (1997), 91

²⁴⁸ Zeman, M. (2014b). Katalog, 406

²⁴⁹ Gunjača, Z. (1976). „O kontinuitetu naseljavanja na području Šibenika i najuže okolice“. *Šibenik - Spomen zbornik o 900. obljetnici*, ur. Grubišić, S. Muzej Grada Šibenika, Šibenik, 41-51

²⁵⁰ Krnčević, Ž. (1995). „Sveti Lovre - Donje polje, sustavna arheološka istraživanja“. *Obavijesti HAD-a* br. 3, XXVII, 52-55.

²⁵¹ Zeman, M. (2014b), 352

apside, te četiri grobnice u crkvi), iz širokog vremenskog raspona, od 9. stoljeća pa do kasnog srednjeg vijeka. Osim već spomenutih nalaza, otkriven je i dio polukružne apside koji je rasponom veći od one gotičke, kao i veći broj ulomaka crkvenog namještaja iz razdoblja predromanike, prije svega arhitektonske plastike, među kojima su uglavnom ulomci portala, što svjedoči o značaju građevine.²⁵² Među ulomcima sjeverozapadno od crkve ističu se pojedini koji se dovode u vezu s tzv. Trogirskom klesarskom radionicom, a koja je djelovala i u Bijaćima, što je još jedna poveznica ova dva lokaliteta (**Slika 26-** položaj G).²⁵³

Promjene koje su se dogodile mogle bi se okarakterizirati primarno kao pomicanje središta unutar većeg rimskog sklopa, kao što je slučaj bio i u Biskupiji, što bi objasnilo zanemarivanje namjene ranijeg reprezentativnog kupališnog dijela, odnosno njegovog raskošnijeg uređenja, no to ne znači da se lokalitet nije kontinuirano razvijao kroz dugi niz godina. Slično je, barem dok se ne poduzmu neka nova arheološka istraživanja na južnom dijelu lokaliteta, i u Bijaćima. Do toga je svakako došlo i zbog promjena životnih standarda, ali prije svega zbog iskoristivosti onog dijela rimskog sklopa koji je sažimao njegove najbitnije funkcije. Kasnija čvršća povezanost mogućih gospodarskih, odnosno u ovom slučaju upravno-administrativnih, dijelova i reprezentativnih objekata mogla je i dovesti do toga da se u nekadašnjem kupališnom dijelu rimske vile na Grušinama, nakon prvotnih pregradnji 6. stoljeća, pojave i srednjovjekovni ukopi.²⁵⁴ Da je na području Grušina, dakle, bila formirana veća ranosrednjovjekovna aglomeracija, kao što je to bio slučaju Bijaćima, dokazuju već spomenuti brojni nalazi. Uloga okupljanja stanovništva ovdje proizlazi prvenstveno iz činjenice da je pronađen velik broj grobova, kao i urna s paljevinskim ostacima. Grobovi bi također ukazivali na ranosrednjovjekovne naseobine u blizini, koja su gravitirala Grušinama, a stambeni su prostori mogli biti uređeni na mjestu ranijeg, reprezentativnog dijela rimske vile na Grušinama. Naime, uz zidove kupališnog objekta ranijeg antičkog sklopa, koji je već tijekom kasne antike bio pregrađivan, pronađena su i tri ranosrednjovjekovna groba.²⁵⁵ Nadalje, spomenuti reprezentativni kupališni sklop ranije rimske vile tijekom kasne antike je očigledno izgubio svoju funkciju, dok se izgradnja ranokršćanske crkve može pretpostaviti na mjestu gospodarskih, odnosno upravno-administrativnih dijelova kasnoantičke aglomeracije. Aglomeracija na Grušinama bila je direktno vezana uz još jednu poreznu, portorijsku postaju,

²⁵² Jakšić, N. i Krnčević, Ž. (1997), 92

²⁵³ Riječ je o ulomku s natpisom „REX“, te ulomci kamenice (recipijenta), koja se različito interpretirala (kao prsobran ambona ili sarkofag). Zeman, M. (2014b). Katalog, 407

²⁵⁴ Isto, 316

²⁵⁵ Isto, 351

onu u uvali Grebaštice, te važno gospodarsko središte u nedalekoj uvali Mandalina.²⁵⁶ S obzirom na smještaj ranosrednjovjekovne crkve na istaknutom položaju, na rubu polja i u vezi s rimskim prometnicama koje su prolazile Donjim poljem, predio Grušine-Sv. Lovre može se odrediti kao jedno od središta posjeda – moguće kao još jedna vladarska *curtis*. Međutim, kao i u slučaju Stombrata, taj je predio svoju važnu ulogu uvelike mogao naslijediti od antičkog/kasnoantičkog sklopa nad kojim nastaje, odnosno kasnoantičke aglomeracije u okviru koje se razvija. U užem smislu naseobinska se aglomeracija mogla prostirati od Grušina prema istoku, uključujući tijekom ranog srednjeg vijeka i predio Bartološćina, što je prostor koji uvelike odgovara području prostiranja antičke vile i mogućeg kasnoantičkog vikusa.²⁵⁷ Teorije o vladarskoj zadužbini primarno se temelje na činjenici da je dio posjeda u Donjem šibenskom polju kninskom samostanu sv. Bartolomeja mogao darovati „*jedino hrvatski vladar ili njegovi baštinici, kao donator morinjske crkve i upravitelj samog samostana*“.²⁵⁸ Osim toga, i sam naziv Bartološćina svakako dolazi od sv. Bartolomeja, čije je ime bilo uklesano i na jednom od nadvratnika, pronađenom tijekom istraživanja okolice crkve sv. Lovre, a koja se dovodi u direktnu vezu s katedralom sv. Bartula u Kninu.²⁵⁹

Aglomeracija na Grušinama se, kao i prije spomenuti primjeri, razvija dakle na mjestu one ranije, s važnom gospodarskom i administrativnom ulogom. S tim u vezi razumljivo je da se na lokalitete kao što su Grušine (Sv. Lovre), Rižinice ili Bijaći (Stombrate) imali toliku važnost, a koji su i međusobno bili povezani cestom koja je vodila neposrednim Trogirskim zaleđem preko Hilejskog poluotoka.²⁶⁰ Ono što ih također povezuje je činjenica da su sve aglomeracije bile dobro povezane s morem, tj. lukom, odnosno nalazile su se na cesti koja je vodila direktno do mogućih kasnoantičkih portorijskih postaja. Odnos Grebaštica-Grušine (Sv. Lovre) uvelike odgovara onome Sikuli-Bijaći (Stombrate), pogotovo uzme li se u obzir već prije navedena pretpostavka da je i u Sikulima mogla biti smještena portorijska postaja, te da je njena izravna komunikacija s prostorom u zaleđu bila ostvarena prometnim pravcem koji je prolazio i kroz Bijaće. Pri tome se uloga Grušina kao središnjeg zdanja u polju i dijela veće „ruralne“ aglomeracije orijentirane uzgoju kultura, moguće i proizvodnji, „pakiranju“, skladištenju i daljnjem otpremanju proizvoda svakako može usporediti s onom koju je i sklop u Bijaćima imao za cijeli prostor koji mu je gravitirao.²⁶¹

²⁵⁶ Isto, 375

²⁵⁷ Isto, 353

²⁵⁸ Isto, 352. Vidi: Jakšić, N. i Krnčević, Ž. (1997), 109

²⁵⁹ Jakšić, N. i Krnčević, Ž. (1997), 96, 109

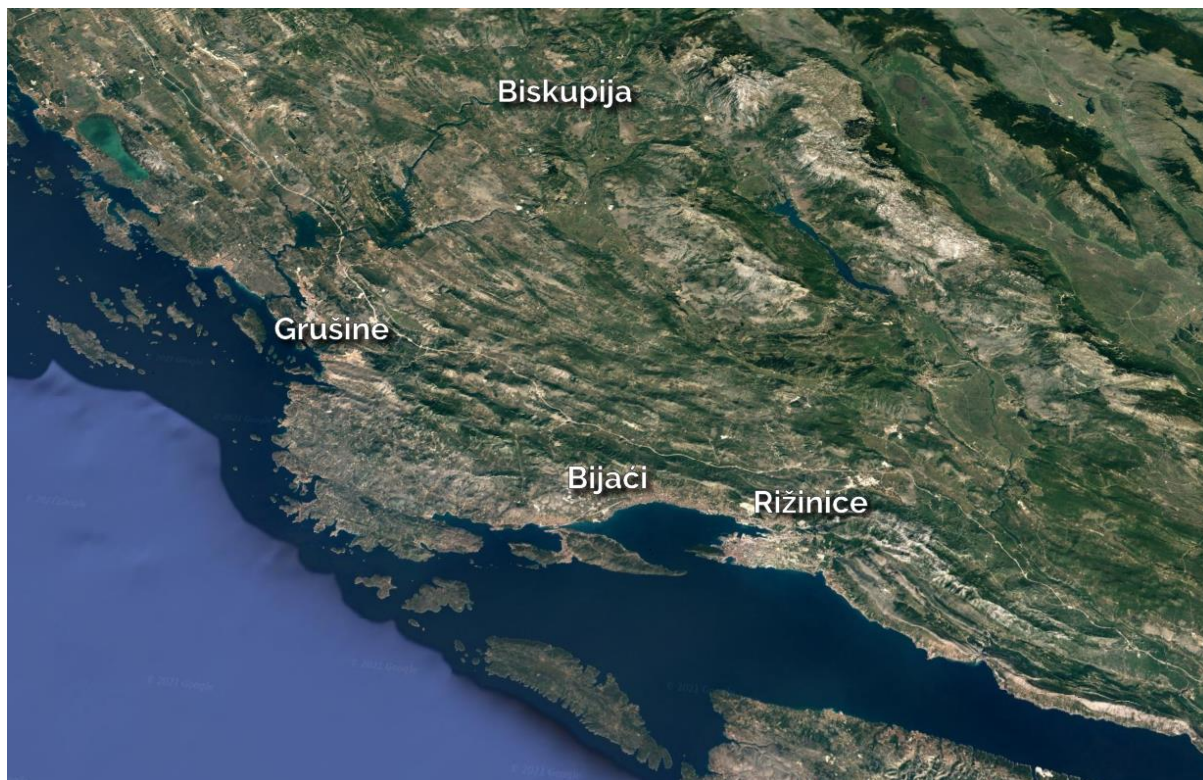
²⁶⁰ Zeman, M., & Laszlo Klemar, K. (2010), 158

²⁶¹ Zeman, M. (2014b), 123

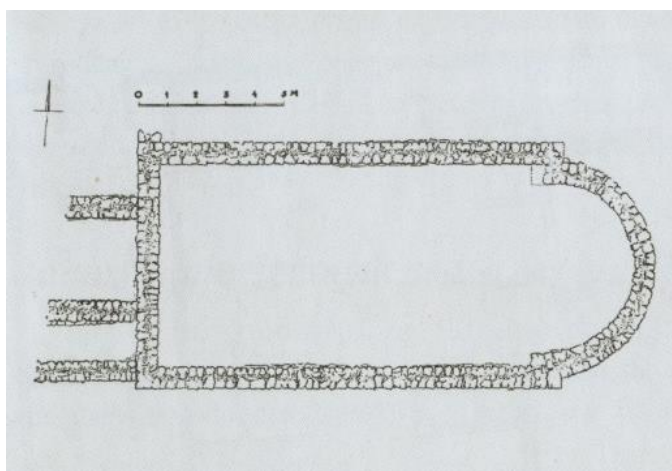
Svi navedeni primjeri samo dodatno potvrđuju tezu da su upravo važniji antički sklopovi, kakvi Bijaći sasvim sigurno jesu, u 9. stoljeću služili kao temelj za uspostavu sustava odnosa koji bi se mogao opisati pojmom *curtis*. Riječ je o kompleksnom sustavu naseobinskih aglomeracija s relativno malim brojem ljudi, koje su bile centrirane oko jednog središta, kojeg su, kako navodi Ančić, tvorili sakralni objekt, crkva, te stambeni i gospodarski prostori u kojima su živjeli zastupnici vladara. Cijelim je posjedom upravljao župan, dok su dnevni zadaci, barem u slučaju Bijaća, bili povjereni franačkim misionarima, koji su i implementirali taj model na našim prostorima. Stoga ako na spomenutim lokalitetima i nije postojala vladarska rezidencija, svakako je za očekivati da je vladarska obitelj na njima bila čest gost, a njihova je gospodarska, vjerska i strateška važnost odražavala moć vladara, o čijim se posjedima u konačnici i radilo.²⁶²

Kod svih navedenih lokaliteta, gledajući strukturne promijene do kojih je kroz dugi period došlo, ipak postoje određene pravilnosti u međusobnim odnosima između crkve kao vladarske zadužbine i stambenih jedinica u njezinoj blizini, koje u pravilu nastaju na ranijim antičkim prostorijama, često gospodarskim, dok se oni bogatije uređeni dijelovi antičkog sklopa pri tome zanemaruju i zapuštaju.

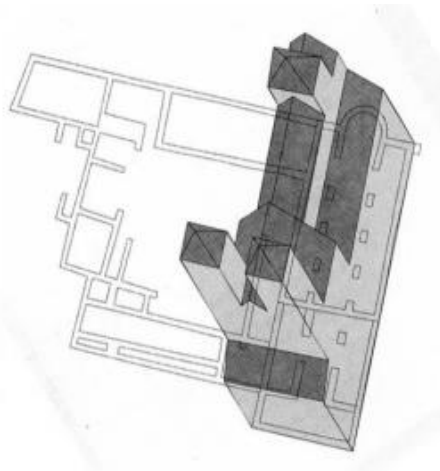
²⁶² Ančić, M. 1999 (2004), 230

Slika 20: Lokacija Bijaća i komparativnih primjera.
 Izradio Jakov Anić. Podloga: Google Earth

Slika 21: Tlocrt ranokršćanske crkve otkopane na Katića Bajami prema S. Gunjači.
 Preuzeto iz Milošević, A. (2002a), 9

Slika 22: Rekonstruirani tlocrt ranosrednjovjekovne Sv. Marije u Biskupiji kraj Knina prema A. Milošević i Ž. Peković.
Preuzeto iz Milošević, A. i Peković, Ž. (2009), 156

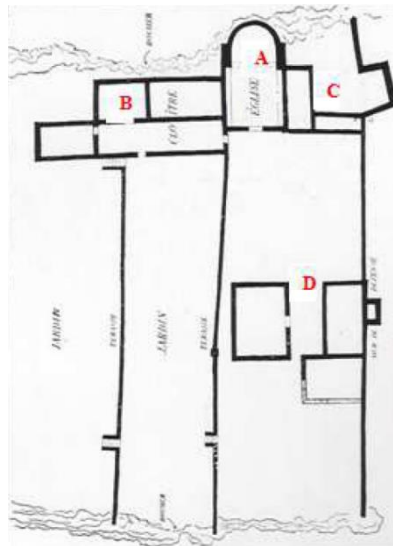
PRETPOSTAVLJENI POLOŽAJ GROBNICA

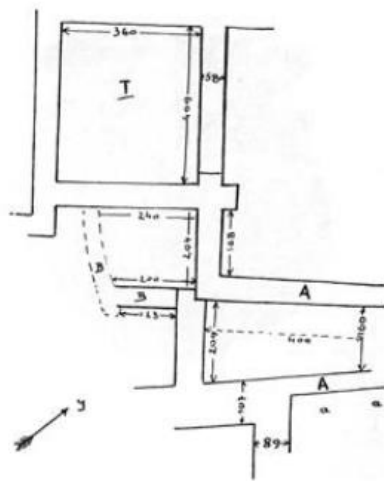
BISKUPIJA - CRKVINA

- Ukopi u drvenim lijesovima
- Ukopi u zidanim grobnicama
- Ukopi u sarkofazima
- Ukopi u grobnicama s kamenim obložnicama

Slika 23: Rekonstruirani tlocrt ranosrednjovjekovne Sv. Marije u Biskupiji kraj Knina prema M. Petrinec i A. Jurčević.
Preuzeto iz Jurčević, A. (2017), 57

Slika 24: Objavljeni plan sklopa na lokalitetu Rižinice prema E. Dyggve.
Preuzeto iz Zeman, M. (2014b). Katalog, 490

Slika 25: Plan istraženih struktura na predjelu Grušine.
Preuzeto iz Zeman, M. (2014b). Katalog, 410

Slika 26: Grušine-Sv. Lovre s označenim mjestima nalaza ostataka građevina ili važnijih arheoloških cjelina.
Preuzeto iz Zeman, M. (2014b). Katalog, 410

6. ZAKLJUČAK

Cilj ovog rada bio je na primjeru lokaliteta Stombrate u Bijaćima pokazati načine kontinuiranog korištenja antičkih i kasnoantičkih posjeda, vila, od 1. stoljeća sve do ranog srednjeg vijeka te faze transformacija od gospodarskih i administrativnih središta do ranosrednjovjekovnih vladarskih posjeda, pa i mogućih rezidencija. Osim toga, ovaj je rad bio usmjeren na detaljan prikaz razvojnih, graditeljskih faza, s naglaskom na strukturnim promjena arhitektonskog kompleksa na lokalitetu. Polazište radu bila su istraživanja M. Zeman, provedena do 2014. godine, ali i brojnih drugih autora, poput M. Ančića, A. Miloševića, T. Marasovića, predstavljena 2004. godine u časopisu *Starohrvatska prosvjeta*. No, prije svega ovdje su korišteni objavljeni zapisi, bilješke, s prvih arheoloških iskopavanja lokaliteta koje početkom 20. stoljeća provodi Društvo Bihać. S obzirom na ciljeve rada, fokus je bio usmjeren na ranije slojeve na lokalitetu, a kako bi se njihovom rekonstrukcijom, odnosno idejnom rekonstrukcijom antičkog i kasnoantičkog arhitektonskog sklopa, pokušalo doći do odgovora na pitanje na koji se način na Stombratama razvija najprije ranokršćanski crkveni kompleks, a zatim i crkveno-rezidencijalni sklop hrvatskih vladara.

Za shvaćanje važnosti lokaliteta u Stombratama već u vremenu antike, za koji postoje jasni argumenti da je funkcionirao kao središte većeg imanja nužno je bilo na početku rada obratiti pozornost i na lokalitete u njegovoj neposrednoj okolini (Žabljak, Križice, Knežine, Slanac te predio Resnik-Tarce-Divulje). Na temelju arheoloških ostataka i historiografskih dokaza pokazalo se da su Stombrate u antici i kasnoj antici imale istaknuto gospodarsko i strateško značenje za cijeli okolni prostor, te da se radilo o sjedištu posjeda u polju, u zaleđu naselja Siculi. Važnost tog položaja ležala je i u nadzoru i kontroli teritorija, što je bilo od ključne uloge za njegov daljnji razvoj.

Na temelju dostupnih materijalnih ostataka, pokušala se zatim stvoriti slika antičkog kompleksa, izračunati njegove okvirne dimenzije i utvrditi namjena pojedinih zgrada/prostorija unutar lokaliteta, čiji su ostaci i tijekom arheoloških istraživanja bili ne samo zanemarivani, već jednim dijelom i uništeni. Činjenica je da su se antičkim sklopom, što zbog manjka interesa za ranija razdoblja, a što zbog nedostatka detaljnije analize nalaza, znanstvenici najmanje bavili. Ipak, zapisi iz dnevnika s istraživanja Društva Bihać ponudili su dovoljno sadržaja da se pokuša ustanoviti, barem idejno, izgled najranijih zdanja na lokalitetu.

Antički se sklop, sudeći po rezultatima ovdje provedene analize dnevničkih bilješki i podataka kasnijih arheoloških istraživanja, prostirao na površini od oko 250 m². Uz sjeverno

krilo, s nizom manjih prostorija (gdje se nalazio kolni ulaz), sadržavao je i gospodarske zgrade, i to moguće na zapadnoj strani te južnoj. U središtu tako organiziranog sklopa pretpostavlja se dvorište, dok je on glavnom fasadom bio okrenut prema jugu, gdje se nalazila izdvojena zgrada, moguće kupalište. Takav je sklop svoje prve faze imao u 1. stoljeću, a vjerojatno je preuređivan i nadograđivan i kasnije, na što bi upućivali nalazi 2.-3. stoljeća, odnosno datirani do 4. stoljeća. Tada su mogli biti postavljeni i preduvjeti za izgradnju ranokršćanske crkve u direktnijoj vezi sa sjevernim krilom, koje je omeđivalo čitav sklop. Dakle, crkva se smjestila u središtu glavnog zdanja, moguće u prostoru nekadašnjeg dvorišta. Je li kolonada stupova na južnoj strani crkve bila podignuta već ranije, eventualno kao dio rastvorenog prostora antičkog/kasnoantičkog sklopa, ili je bila podignuta tek s uređenjem ranokršćanske kultne prostorije s apsidom, nije moguće s većom sigurnošću ustanoviti.

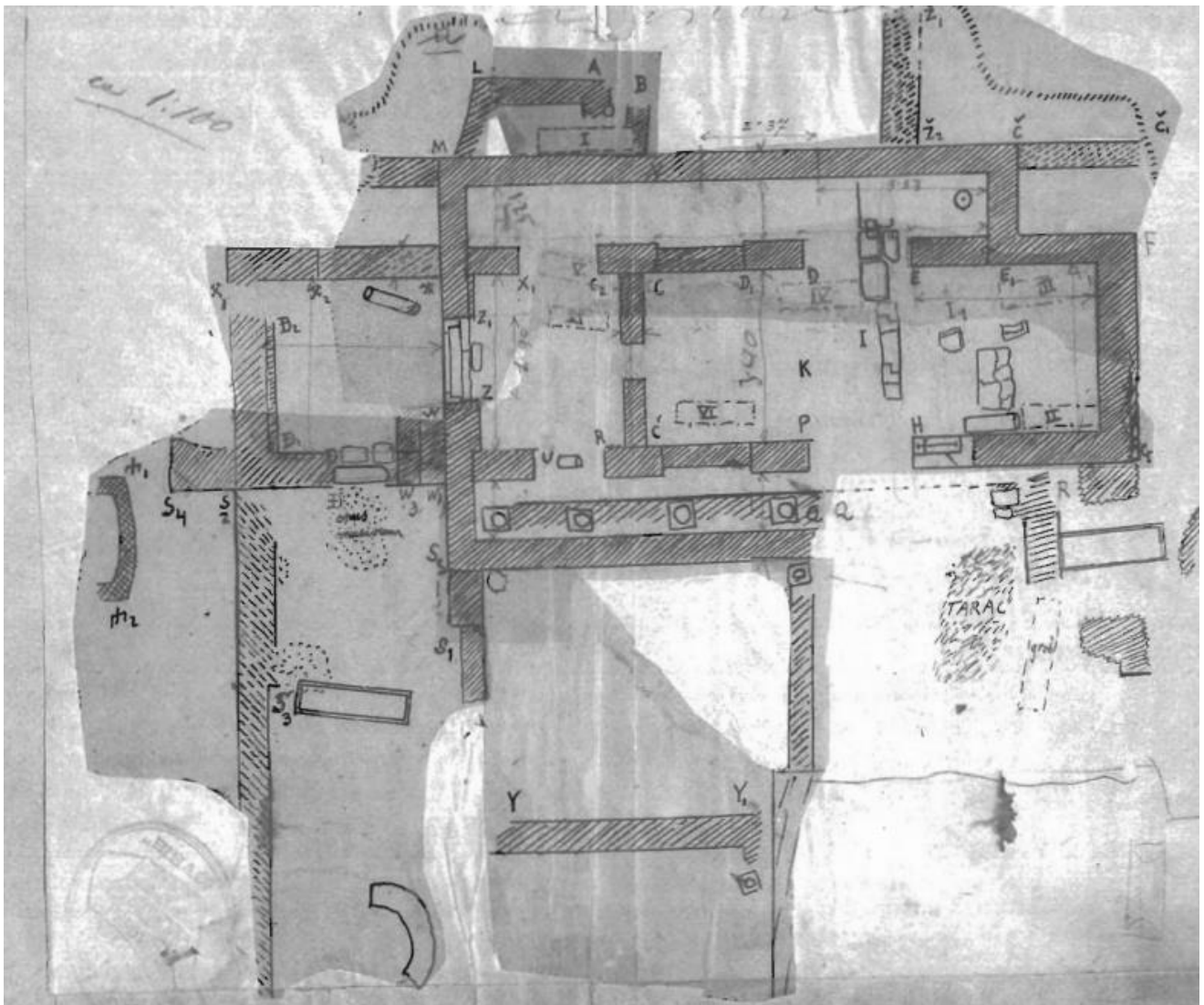
Ni izgled ranokršćanskog crkvenog kompleksa nije moguće jasnije rekonstruirati. No, od ključne su važnosti u tom pokušaju bili pokretni nalazi, poput sarkofaga ili ulomaka liturgijske opreme. Ranokršćanskom su se fazom, pogotovo u usporedbi s onom antičkom, znanstvenici svakako više bavili. Na temelju objavljenih radova, izdvojene su ovdje i dvije prevladavajuće hipoteze o izgledu i dataciji crkve i njoj pridodane krstionice: one o trobrodnoj bazilici s osmerostranom krstionicom iz 5.-6. stoljeća, odnosno 6. stoljeća, te one prema kojima je najprije, moguće u 5. stoljeću, dio antičkog i kasnoantičkog sklopa preuređen u ranokršćansku jednobrodnu kapelu s polukružnom apsidom, a kojoj se tek kasnije, u 6. stoljeću, s južne strane dograđuje kolonada koja čini trijem i svojevrsni dvobrodni prostor. Obje su hipoteze ovdje propitane, ponovno na temelju podataka koje je moguće iščitati iz bilješki Društva Bihać. U njima su tako pronađeni podaci koji isključuju mogućnost da je ranokršćanska crkva bila trobrodna. To bi potvrđivali podaci koji govore o tome kako na sjevernom dijelu lokaliteta tijekom prvih istraživanja Društva Bihać, ali i onih 1960-ih, nisu ustanovljeni ostaci baza stupova, kao ni bilo kakvog temeljnog zida koji bi bio istovjetan ili istovremen južnom zidu s bazama, a koji bi zajednički tvorili trobrodni prostor. Tezu o ranokršćanskoj crkvi kao o svojevrsnom dvobrodnom prostoru, koju iznosi A. Uglešić, također nije moguće potvrditi, pošto je južni zid pretpostavljene kapele koja joj je prethodila, autor smjestio na zid s bazama, za što nema potvrda u izvještajima s istraživanja. Ostaci zidanih struktura prema istoku od zida s bazama do te su mjere, naime, bili porušeni već tijekom prvih iskapanja da je situacija na tom dijelu lokaliteta ostala potpuno nepoznata. S druge strane, iako točan izgleda ranokršćanske crkve ostaje nepoznat, s većom ju se sigurnošću može datirati tek od 5.-6. i 6. stoljeća, dok se osnove za njezino podizanje tik uz ranije sjeverno krilo iznalaze u adaptacijama antičkog zdanja koje su se mogle dogoditi u razdoblju do 4. stoljeća. Ta je ranokršćanska crkva bila namijenjena

osim za euharistiju i molitvu, i drugim kršćanskim obredima, kao što su krštenje i ukop, o čemu svjedoče krstionica kao i veći broj sarkofaga.

Ni oko točnog izgleda i faza ranosrednjovjekovne crkve sv. Marte, koja je zasigurno pobudila najviše interesa istraživača, znanstvenici se ne slažu u potpunosti. Prihvaćeno je, doduše, da je u konačnici riječ o trobrodnom zdanju s većom pravokutnom apsidom i mogućim „reduciranim“ *westwerk*om. Ipak, smještaj vladarskog dvora, koji se u Bijaćima tražio stoljećima, i dalje ostaje nerazjašnjen. No, na temelju detaljne analize svih slojeva izgradnji na lokalitetu Stombrate učinjene u ovom radu, te usporedbom s ostalim vladarskim rezidencijama u Dalmaciji i Europi, moguće je bilo pretpostaviti da se stambena, ali i upravna funkcija zadržala u sjevernom djelu kompleksa. Time se i neke ranije idejne rekonstrukcije iz literature, koje bi dodatne prostorije uz crkvu sv. Marte smjestile na zapadnom dijelu lokaliteta, dovode u pitanje. Čitav zapadni dio, naime, bio je preslojen ranosrednjovjekovnim ukopima. Lokacija, pak, drugih grobalja u neposrednoj okolini kompleksa u Stombratama, s ukopima od 9. stoljeća, ukazuje na uređeno imanje, na kojem se groblja organiziraju izvan parametara crkveno-rezidencijalnog kompleksa, rezerviranog u to prvo vrijeme za povlaštene ukope.

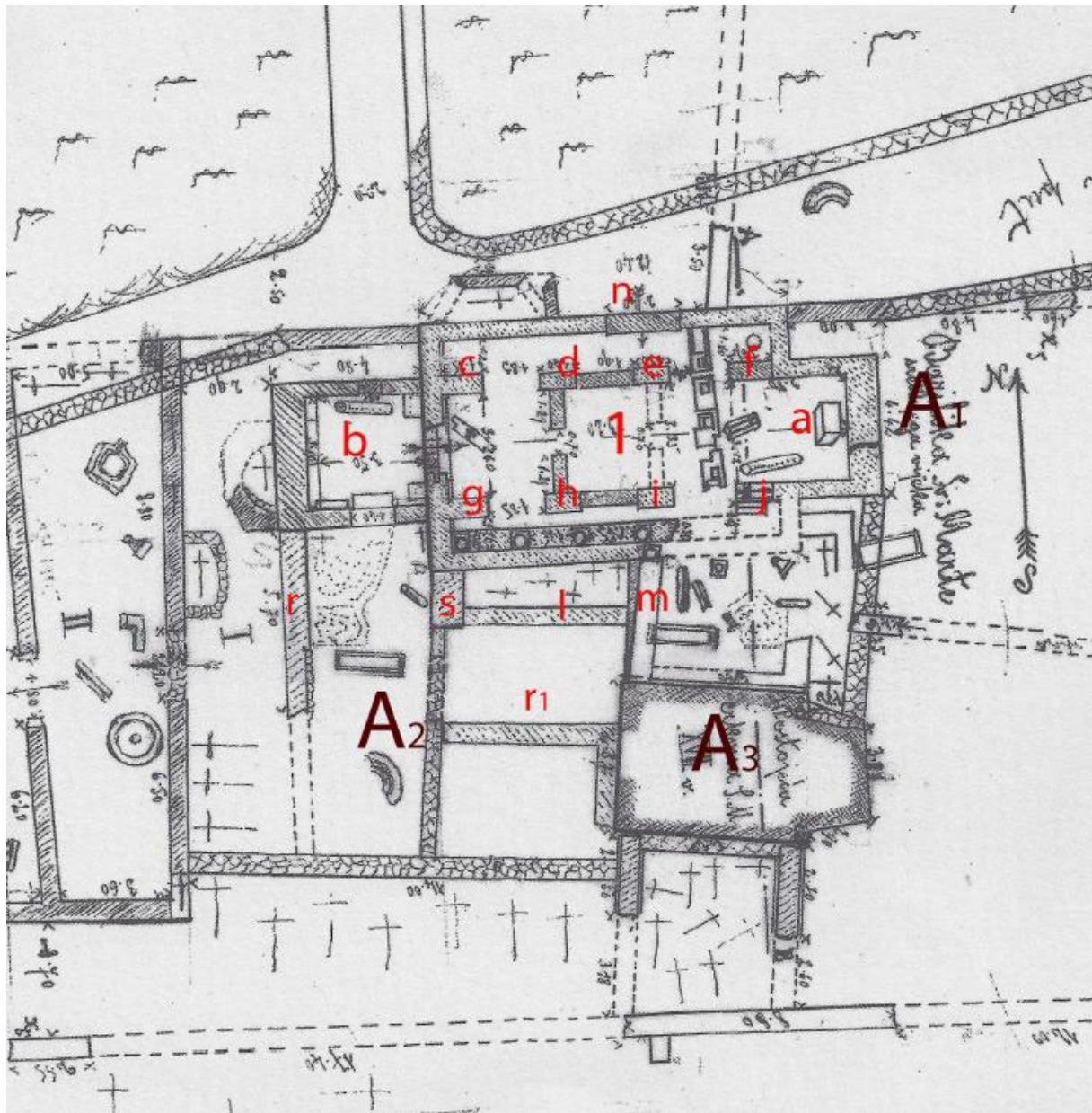
Na kraju rada obrađeni su drugi lokaliteti srednje Dalmacije koji se u literaturi vežu uz vladarske zadužbine i središta vladarskih posjeda. Etape pregradnji i adaptacija na Stombratama uspoređene su s onima na lokalitetu Crkvina (Sv. Marija) u Biskupiji kraj Knina, koji je polazišna točka svih rasprava na temu ranosrednjovjekovnih vladarskih rezidencija Dalmacije. Analizirajući, ali manje detaljno, strukturne promijene na tom lokalitetu, u vezi s bliskim položajem Katića Bajami, te one na lokalitetima Rižinice u Rupotinama ili Sv. Lovre u Morinju, uočene su neke pravilnosti u međusobnim odnosima između crkava, vladarskih zadužbina i drugih objekata u njihovoj blizini, a koje se u pravilu podižu nad ranijim antičkim/kasnoantičkim zdanjima. Stoga ako na spomenutim lokalitetima i nije postojala stalna vladarska rezidencija, svakako je za očekivati da je politička elita ondje mogla češće boraviti, te je njihova gospodarska, religijska te strateška važnost odražavala moć vladara.

7. PLANOVI

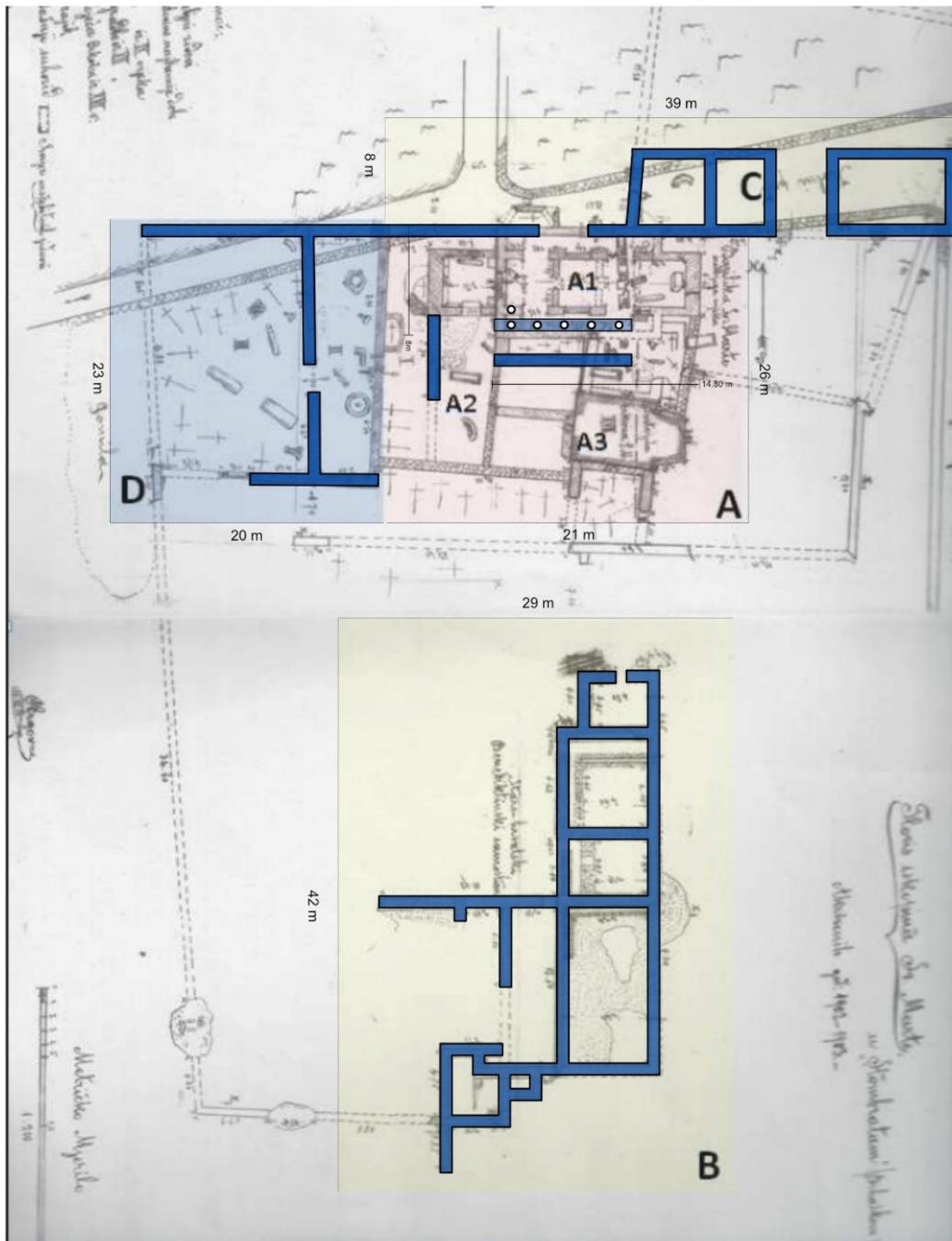
Plan 1: Bijači lokalitet Sv. Marte (Stombrate) – plan s prvih istraživanja Društva Bijač.

Preuzeto iz Gjurašin, H. 1999 (2004). „Arheološka istraživanja kod crkve Sv. Marte od 1902. do 1905. godine“. *Starohrvatska prosvjeta*, 26 (III), 27

Plan 2: Sjeverni dio lokaliteta s oznakom zidova prema M. Zeman.

Preuzeto iz Zeman, M. (2014b). „Transformacije rimskih vila na području srednje Dalmacije tijekom kasne antike i ranog srednjeg vijeka“. Doktorski rad. FFZG, Odsjek za povijest umjetnosti, Zagreb. Katalog, 410

Površine sektora:

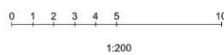
Sektor A= 546 m² (21x26)

Sektor B= 1218 m² (42x29)

Sektor C= 312 m² (8x39)

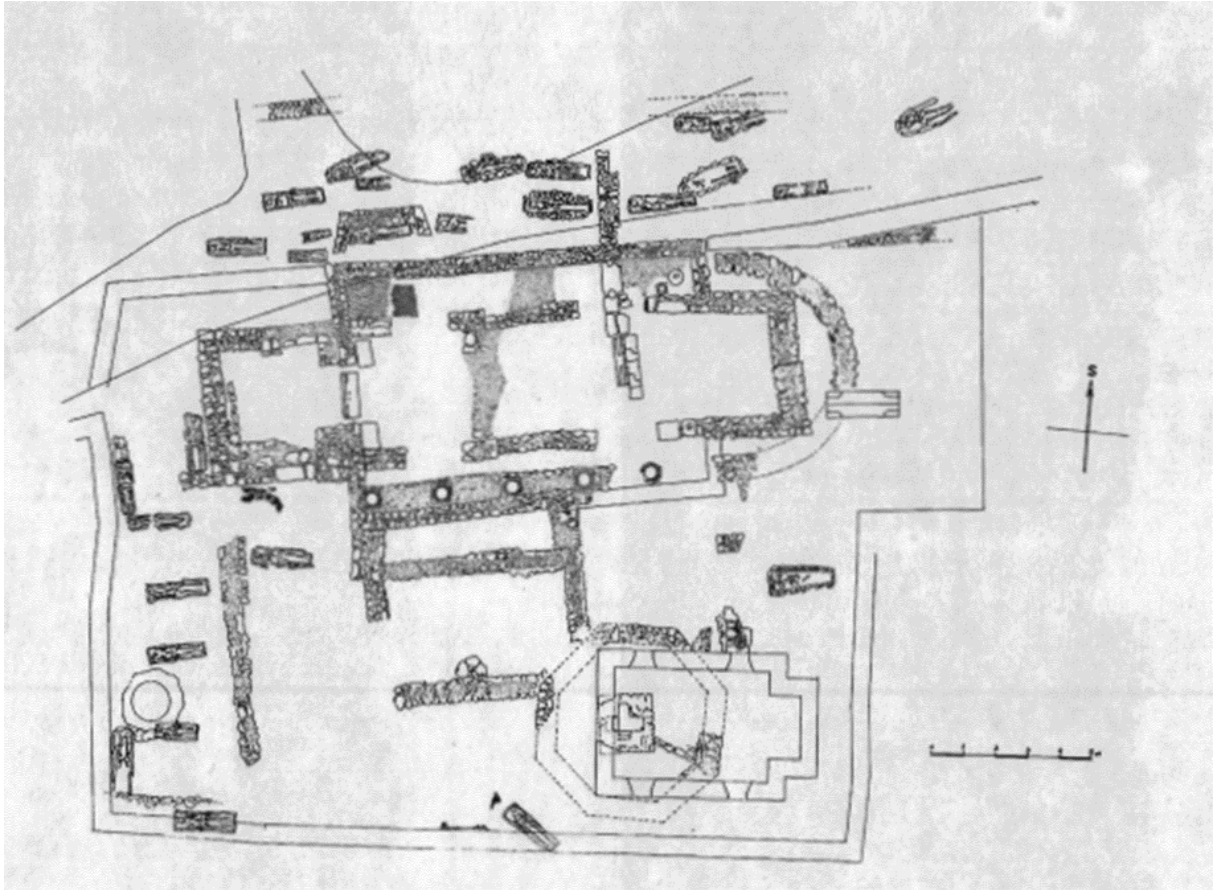
Sektor D= 460 m² (23x20)

Ukupno= 2536 m²

Plan 3: Antički zidovi i površine pojedinih sektora istraživanja Društva Bihac.

Izradio Jakov Anić. Podloga iz Preuzeto iz Zeman, M. (2014b). „Transformacije rimskih vila na području srednje Dalmacije tijekom kasne antike i ranog srednjeg vijeka“. Doktorski rad. FFZG, Odsjek za povijest umjetnosti, Zagreb. Katalog, 459

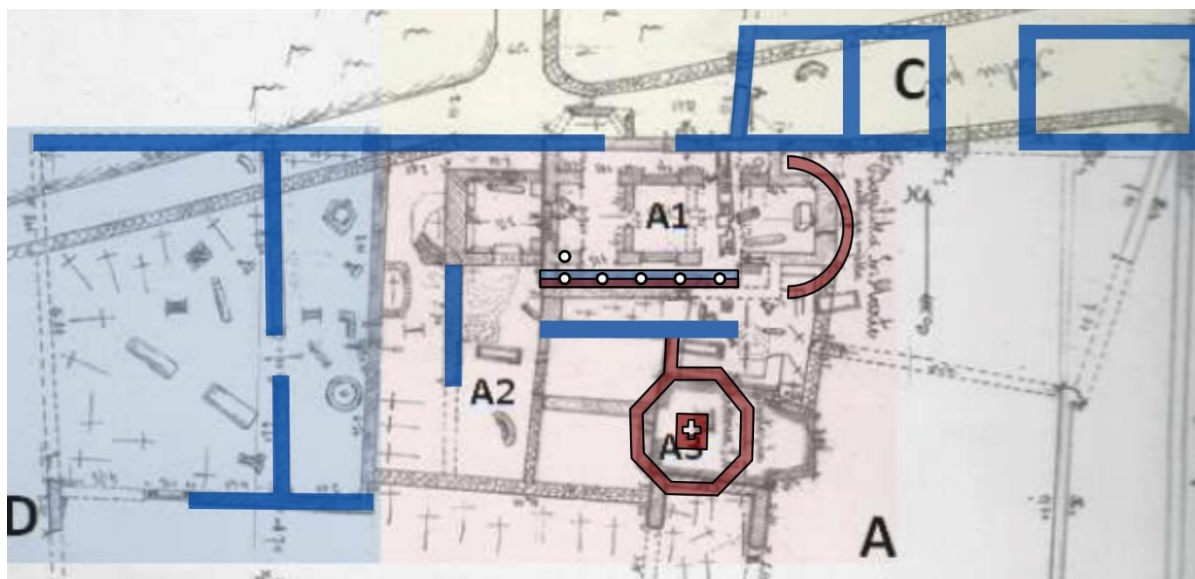
Plan 4: Plan istraženih struktura tijekom revizijskih iskopanja 1960-ih.

Preuzeto iz Zeman, M. (2014b). „Transformacije rimskih vila na području srednje Dalmacije tijekom kasne antike i ranog srednjeg vijeka“. Doktorski rad. FFZG, Odsjek za povijest umjetnosti, Zagreb. Katalog, 459

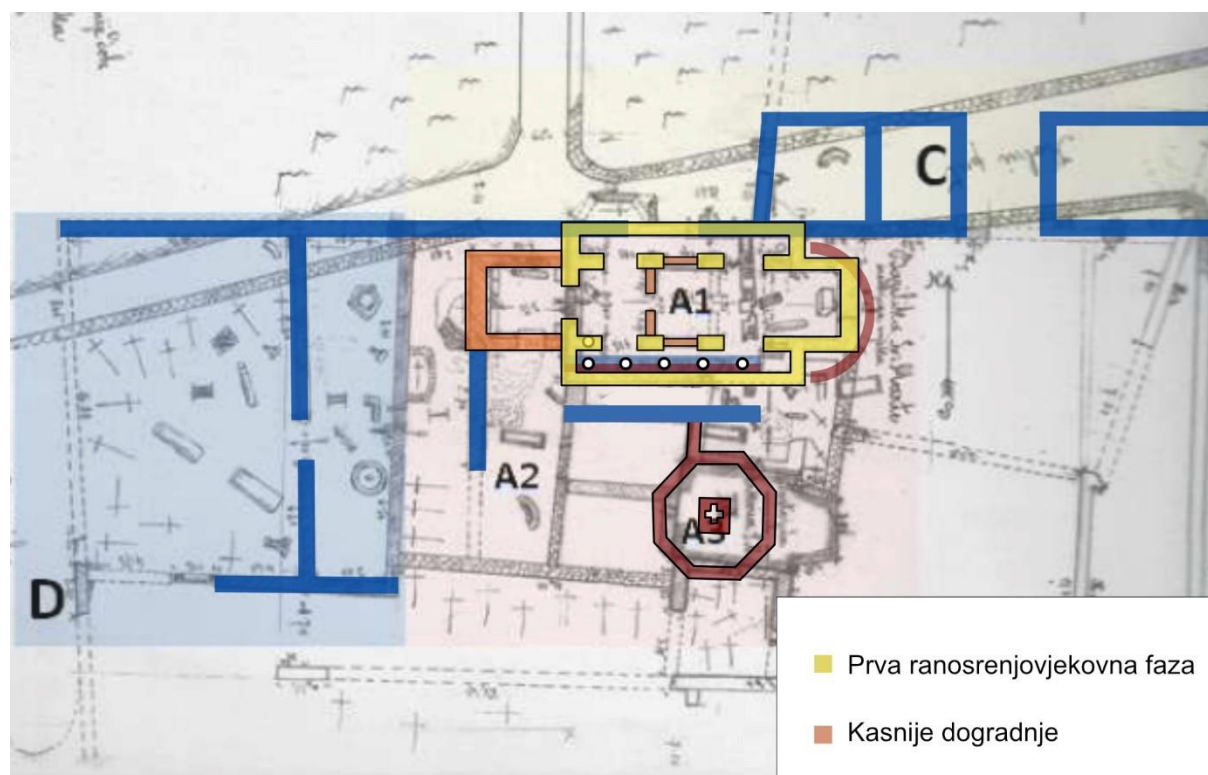
Plan 5: Plan južnog dijela lokaliteta s prvih istraživanja Društva Bihac.

Preuzeto iz Gjurašin, H. 1999 (2004). „Arheološka istraživanja kod crkve Sv. Marte od 1902. do 1905. godine“. *Starohrvatska prosvjeta*, 26 (III), 49

Plan 6: Ostaci zidova ranokršćanske faze.

Izradio Jakov Anić. Podloga iz Preuzeto iz Zeman, M. (2014b). „Transformacije rimskih vila na području srednje Dalmacije tijekom kasne antike i ranog srednjeg vijeka“. Doktorski rad. FFZG, Odsjek za povijest umjetnosti, Zagreb. Katalog, 459

Plan 7: Ostaci zidova ranosrednjovjekovne faze.

Izradio Jakov Anić. Podloga iz Preuzeto iz Zeman, M. (2014b). „Transformacije rimskih vila na području srednje Dalmacije tijekom kasne antike i ranog srednjeg vijeka“. Doktorski rad. FFZG, Odsjek za povijest umjetnosti, Zagreb. Katalog, 459

8. POPIS SLIKOVNOG MATERIJALA

SLIKE

Slika 1: Fotografija Sv. Marta u Bijaćima iz zraka.

Preuzeto s mrežnih stranica Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika – Split
<https://www.mhas-split.hr/istrazivanja/arhiva-istrazivanja/artmid/934/articleid/86/bija%C4%86i-svmarta> (pregledano 22.9.2021.)

Slika 2: Fotografija Sv. Marta u Bijaćima, sadašnje stanje.

Preuzeto s mrežnih stranica Hrvatske katoličke mreže.
Autor: Ivo Čagalj/PIXSELL
<https://hkm.hr/vijesti/domovina/bijaci-upoznajte-arheoloski-lokalitet-i-starokrscansku-crkvu-sv-marte/> (pregledano 22.9.2021.)

Slika 3: Geografski položaj Bijaća.

Izradio Jakov Anić. Podloga: Google Earth

Slika 4: Ostaci ranosrednjovjekovne crkve sv. Marte i crkvice iz 17 stoljeća, stanje iz 1902.

Preuzeto iz Gjurašin, H. 1999 (2004). „Arheološka istraživanja kod crkve sv. Marte od 1902. do 1905. godine“. *Starohrvatska prosvjeta*, 26 (III), 79

Slika 5: Fotografija s iskapanja Društva Bijać, stanje 1905.

Preuzeto iz Gjurašin, H. 1999 (2004). „Arheološka istraživanja kod crkve sv. Marte od 1902. do 1905. godine“. *Starohrvatska prosvjeta*, 26 (III), 82

Slika 6: Ruševine crkve sv. Marte tijekom revizijskih istraživanja 1967.-1969. godine.

Preuzeto iz Jelovina, D. 1999 (2004). „Starohrvatska crkva sv. Marte u Bijaćima“. *Starohrvatska prosvjeta*, 26(III), 105

Slika 7: Položaj lokaliteta Stombrate, okolnih mjesta i rimske ceste u periodu antike.

Izradio: Jakov Anić. Podloga: Google Earth

Slika 8: Južna kolonada starokršćanske crkve s unutrašnje strane južnoga zida ranosrednjovjekovne crkve sv. Marte.

Preuzeto iz Jelovina, D. 1999 (2004). „Starohrvatska crkva sv. Marte u Bijaćima“. *Starohrvatska prosvjeta*, 26(III), 103

Slika 9: Mozaik jugozapadno od Sv. Marte. Detalj iz plana Društva Bijać.

Preuzeto iz Gjurašin, H. 1999 (2004). „Arheološka istraživanja kod crkve sv. Marte od 1902. do 1905. godine“. *Starohrvatska prosvjeta*, 26 (III), 27

Slika 10: Starokršćanski sarkofag u ruševinama ranosrednjovjekovne crkve sv. Marte, moguće upravo sarkofag koji je pronađen ispod mozaika, stanje iz 1905. godine.

Preuzeto iz Gjurašin, H. 1999 (2004). „Arheološka istraživanja kod crkve sv. Marte od 1902. do 1905. godine“. *Starohrvatska prosvjeta*, 26 (III), 81

Slika 11: Konzervirani zidovi južno od crkve sv. Marte

Preuzeto iz Zeman, M. (2014b). „Transformacije rimskih vila na području srednje Dalmacije tijekom kasne antike i ranog srednjeg vijeka“. Doktorski rad. FFZG, Odsjek za povijest umjetnosti, Zagreb. Katalog, TXX

Slika 12: Sarkofag Rutilije Zone i Rutilije Auguste.

Preuzeto iz Mišković, A. (2020). „Ranokršćanska skulptura iz bazilike sv. Ivana Krstitelja u Bijaćima“. *Diadora* 33-34, 419

Foto: A. Mišković

Slika 13: Ostaci polukružne apside starokršćanske crkve s vanjske strane pravokutne apside ranosrednjovjekovne crkve. U 9. stoljeću ponovo upotrebljeni kasnoantički sarkofag negira stariju apsidu.

Preuzeto iz Jelovina, D. 1999 (2004). „Starohrvatska crkva sv. Marte u Bijaćima“. *Starohrvatska prosvjeta*, 26(III), 103

Slika 14: Plan pretpostavljenog ranokršćanskog oratorija prema A. Uglešiću.

Preuzeto iz Uglešić, A. (2012). „Arhitektonski ostatci na lokalitetu Stombrate“. *Sv. Marta u Bijaćima*, ur. don J. Dukić. Župa Gospe od Anđela, Trogir, 12

Slika 15: Plan pretpostavljene faze 6-7.st. prema A. Uglešiću.

Preuzeto iz Uglešić, A. (2012). „Arhitektonski ostatci na lokalitetu Stombrate“. *Sv. Marta u Bijaćima*, ur. don J. Dukić. Župa Gospe od Anđela, Trogir, 13

Slika 16: Tlocrt ranokršćanske Sv. Marte iz prema planu iz 1967-1970 i P. Chevalier. 1970. i P. Chevalier.

Preuzeto iz Vežić, P. 1999 (2004), 324 i Chevalier, P. (1995), 241

Slika 17: Plan crkve sv. Marte prema A. Miloševiću.

Preuzeto iz Zeman, M. (2014b). „Transformacije rimskih vila na području srednje Dalmacije tijekom kasne antike i ranog srednjeg vijeka“. Doktorski rad. FFZG, Odsjek za povijest umjetnosti, Zagreb. Katalog, 460

Slika 18: Pretpostavljeni izvorni izgled sjevernog dijela sklopa u ranom srednjem vijeku prema T. Marasoviću.

Preuzeto iz Marasović, T. 1999 (2004). „Bijaći u svjetlu proučavanja ranosrednjovjekovnih vladarskih rezidencija“. *Starohrvatska prosvjeta*, 26(III), 338

Slika 19: Nacrt tlocrta Društva Bihac s prikazom sarkofaga popločenog mozaikom.

Preuzeto iz Gjurašin, H. 1999 (2004). „Arheološka istraživanja kod crkve sv. Marte od 1902. do 1905. godine“. *Starohrvatska prosvjeta*, 26 (III), 40

Slika 20: Lokacija Bijaća i komparativnih primjera.

Izradio Jakov Anić. Podloga: Google Earth

Slika 21: Tlocrt ranokršćanske crkve otkopane na Katića Bajami prema S. Gunjači.

Preuzeto iz Milošević, A. (2002a). „Crkva sv. Marije, mauzolej i dvori hrvatskih vladara u Biskupiji kraj Knina“. *Kulturno-povijesni vodič* 18, 9

Slika 22: Rekonstruirani tlocrt ranosrednjovjekovne Sv. Marije u Biskupiji kraj Knina prema A. Milošević i Ž. Peković.

Preuzeto iz Milošević, A. i Peković, Ž. (2009), 156

Slika 23: Rekonstruirani tlocrt ranosrednjovjekovne Sv. Marije u Biskupiji kraj Knina prema M. Petrincec i A. Jurčević.

Preuzeto iz Jurčević, A. (2017), 57

Slika 24: Objavljeni plan sklopa na lokalitetu Rižinice prema E. Dyggve.

Preuzeto iz Zeman, M. (2014b). „Transformacije rimskih vila na području srednje Dalmacije tijekom kasne antike i ranog srednjeg vijeka“. Doktorski rad. FFZG, Odsjek za povijest umjetnosti, Zagreb. Katalog, 490

Slika 25: Plan istraženih struktura na predjelu Grušine.

Preuzeto iz Zeman, M. (2014b). „Transformacije rimskih vila na području srednje Dalmacije tijekom kasne antike i ranog srednjeg vijeka“. Doktorski rad. FFZG, Odsjek za povijest umjetnosti, Zagreb. Katalog, 410

Slika 26: Grušine-Sv. Lovre s označenim mjestima nalaza ostataka građevina ili važnijih arheoloških cjelina.

Preuzeto iz Zeman, M. (2014b). „Transformacije rimskih vila na području srednje Dalmacije tijekom kasne antike i ranog srednjeg vijeka“. Doktorski rad. FFZG, Odsjek za povijest umjetnosti, Zagreb. Katalog, 410

PLANOVI

Plan 1: Bijaći lokalitet Sv. Marte (Stombrate) – plan s prvih istraživanja Društva Bijać.

Preuzeto iz Gjurašin, H. 1999 (2004). „Arheološka istraživanja kod crkve sv. Marte od 1902. do 1905. godine“. *Starohrvatska prosvjeta*, 26 (III), 27

Plan 2: Sjeverni dio lokaliteta s oznakom židova prema M. Zeman.

Preuzeto iz Zeman, M. (2014b). „Transformacije rimskih vila na području srednje Dalmacije tijekom kasne antike i ranog srednjeg vijeka“. Doktorski rad. FFZG, Odsjek za povijest umjetnosti, Zagreb. Katalog, 410

Plan 3: Antički židovi i površine pojedinih sektora istraživanja Društva Bijać.

Izradio Jakov Anić. Podloga iz Preuzeto iz Zeman, M. (2014b). „Transformacije rimskih vila na području srednje Dalmacije tijekom kasne antike i ranog srednjeg vijeka“. Doktorski rad. FFZG, Odsjek za povijest umjetnosti, Zagreb. Katalog, 459

Plan 4: Plan istraženih struktura tijekom revizijskih iskapanja 1960-ih.

Preuzeto iz Zeman, M. (2014b). „Transformacije rimskih vila na području srednje Dalmacije tijekom kasne antike i ranog srednjeg vijeka“. Doktorski rad. FFZG, Odsjek za povijest umjetnosti, Zagreb. Katalog, 459

Plan 5: Plan južnog dijela lokaliteta s prvih istraživanja Društva Bijać.

Preuzeto iz Gjurašin, H. 1999 (2004). „Arheološka istraživanja kod crkve sv. Marte od 1902. do 1905. godine“. *Starohrvatska prosvjeta*, 26 (III), 49

Plan 6: Ostaci židova ranokršćanske faze.

Izradio Jakov Anić. Podloga iz Preuzeto iz Zeman, M. (2014b). „Transformacije rimskih vila na području srednje Dalmacije tijekom kasne antike i ranog srednjeg vijeka“. Doktorski rad. FFZG, Odsjek za povijest umjetnosti, Zagreb. Katalog, 459

Plan 7: Ostaci židova ranosrednjovjekovne faze.

Izradio Jakov Anić. Podloga iz Preuzeto iz Zeman, M. (2014b). „Transformacije rimskih vila na području srednje Dalmacije tijekom kasne antike i ranog srednjeg vijeka“. Doktorski rad. FFZG, Odsjek za povijest umjetnosti, Zagreb. Katalog, 459

9. LITERATURA

Ančić, M.

1999 (2004). „Od vladarske curtis do gradskoga kotara Bijaći i crkva sv. Marte od početka 9. do početka 13. Stoljeća”. *Starohrvatska prosvjeta*, III(26), 189-236.

Arthur, P.

(2004). „From Vicus to Village: Italian Landscapes, AD 400–1000”. *Landscapes of Change: Rural Evolutions in Late Antiquity and the Early Middle Ages*. Ashgate Publishing, Aldershot, 103-133.

Babić, I.

(1991). *Prostor Između Trogira i Splita: Kulturnohistorijska studija*. Zavičajni Muzej Kaštela, Kaštel Novi.

(2016). *Trogir: Grad i spomenici*. Književni krug. Književni krug Split, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split.

Basić, I.

(2008). „Antologija ranog jadertinskog kršćanstva“. *Kvartal*, V (1), 18-21.

(2014). „Diocletian’s villa in Late Antique and Early Medieval Historiography: A Reconsideration”. *Hortus artium medievalium: journal of the International Research Center for Late Antiquity and Middle Ages*, 20 (1), 63-76.

Bašić, Ž., i Anterić, I.

(2001). „Preobrazbe rimskih vila na istočnom Jadranu u kasnoj antici i ranom srednjem vijeku“. *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, 18(-), 157-171.

(2014). „Antropološka analiza kostura iz sarkofaga s lokaliteta Rižinice“. *Starohrvatska prosvjeta*, III(41), 277-283.

Begović, V., i Schrunk, I.

(1999/2002). „Rimske vile Istre i Dalmacije, I. dio: pregled lokaliteta”. *Prilozi Instituta za arheologiju*, 19, 113-130.

(2001). „Preobrazbe rimskih vila na istočnom Jadranu u kasnoj antici i ranom srednjem vijeku”. *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, 18, 157-171.

(2003). „Rimske vile Istre i Dalmacije, II. dio: tipologija vila”. *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, 20, 95-112.

Bilogrić, G.

(2010). „Čiji kontinuitet? Konstantin Porfirogenet i hrvatska arheologija o razdoblju 7–9. stoljeća“. *Radovi*, 42(1), 37-48.

Bojanovski, I.

(1974). *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo, 34-35.

Bowes, K.

(2018). „Christianization and the Rural Home”. *Roman Villas in the Mediterranean Basin*, ur. A. M. Métraux. Cambridge University Press, 449-460.

Brković, M.

(1994). „Svjedoci u ispravama hrvatskih narodnih vladara“. *Croatica Christiana periodica*, 18 (34).

Bulić, F.

(1895). „Izkopine u Kliškom polju u predjelu 'Rižinice'“. *Bihač. Hrvatsko društvo za istraživanje domaće povjesti u Splitu. Drugo izvješće*. Brzotiskom, Zadar

(1904). „Siculi ed i suoi dintorni (ritrovamenti di epoca romana)“. *Bullettino di archeologia e storia dalmata* XXVII.

Burić, T.

(2012). „Crkva sv. Marte u Bijaćima“. *Sv. Marta u Bijaćima*, ur. don J. Dukić, Trogir: Župa Gospe od Anđela, 19-33.

Cambi, N.

(1888). *Atički sarkofazi na istočnoj obali Jadrana*, Književni krug, Split.

Celio-Cega, V. de.

(1855). *La chiesa di Traù*, Spalato.

Chevalier, P.

(1995). *Salona II. Ecclesiae Dalmatiae (Tome I, II)*. Ecole française de Rome, Rim, Split.

1999 (2004). „Ostaci starokršćanske skulpture iz crkve sv. Marte u Bijaćima“. *Starohrvatska prosvjeta*, 26(III), 109-140.

Delonga, V.

1999 (2004). „Predromanički ciborij iz Svete Marte u Bijaćima“. *Starohrvatska prosvjeta*, 26(III), 287- 318.

Dukić, J.

(2012). *Sveta Marta u Bijaćima*. Župa Gospe od Anđela, Trogir.

Dyggve, E.

(1996). *Povijest salonitanskog kršćanstva*, ur. N. Cambi, T. Marasović. Književni krug, Split.

Eitelberger, R.

(1884). *Die mittelalterlichen Kunstdenkmale Dalmatiens*, Beč.

Faber, A.

(2013). „Mirovo – Srednji Velebit od jablanačkog limesa do vlake Marije Terezije“. *Senjski zbornik*, 40(1), 657-684.

Farlati, D.

(1751). *Illyricum Scrum*, Venecija.

Fisković, I.

(1996) „Salonitanski tip ranokršćanskih sarkofaga“. *Arheološki radovi i rasprave*, 12, 117-140.

Gjurašin, H.

1999 (2004) „Arheološka istraživanja kod crkve sv. Marte od 1902. do 1905. Godine“. *Starohrvatska prosvjeta*, 26(III), 7-96.

Gugo Rumštajn, K.

(2009). „Ostaci antičke i srednjovjekovne arhitekture na kninskom području“. Magistarski rad. Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb.

Gunjača, Z.

(1976). „O kontinuitetu naseljavanja na području Šibenika i najuže okolice“. *Šibenik - Spomen zbornik o 900. obljetnici*, ur. S. Grubišić. Muzej grada Šibenika, Šibenik, 29-58.

Jakšić, N., i Josipović, I.

(2015). „Majstor koljanskog pluteja u kontekstu predromaničkih reljefa s lokaliteta Stombrate u Bijaćima“. *Starohrvatska prosvjeta*, 42(III), 145-164.

Jakšić, N., i Krnčević, Ž.

(1997). „Predromanički reljefi iz crkvice sv. Lovre u Morinju kraj Šibenka“. *Starohrvatska prosvjeta*, III(24), 91-110.

Jakšić, N.

(1999). „Reljefi Trogirске klesarske radionice iz crkve sv. Marte u Bijaćima“. *Starohrvatska prosvjeta*, 26(III), 265-286.

(2015). *Klesarstvo u službi evangelizacije. Studije iz predromaničke skulpture na Jadranu*. Književni krug - Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split.

Jarak, M.

(2019). „Nove spoznaje o trikonhalnoj crkvi u Bilicama“. *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 45(1), 37-52.

Jelić, L.

(1895). „Izkopine u Kliškom polju u predjelu 'Rižinice'“. u: *Bihač. Hrvatsko društvo za istraživanje domaće povijesti u Splitu. Drugo izvješće*. Brzotiskom Katoličke hrvatske tiskarne, Zadar, 22-29.

Jeličić, J.

(1983). „Narteks u ranokršćanskoj arhitekturi na području istočnog Jadrana“. *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 23 (1), 5-39.

Jelovina, D.

1999 (2004). „Starohrvatska crkva sv. Marte u Bijaćima“. *Starohrvatska prosvjeta*, 26(III), 97-107.

Jelovina, D. & Vrsalović, D.

(1968). „Sv. Marta, Bijaći kod Trogira - arheološka revizija 1967. i 1968. godine“. *Arheološki pregled* 10. 173-176.

Josipović, I.

(2003). *Predromanički reljefi na teritoriju Sklavinije Hrvatske između Zrmanje i Krke do kraja 9. stoljeća*. Doktorski rad. FFZG, Odsjek za povijest umjetnosti, Zagreb

Jurčević, A.

(2017) „Arhitektura i skulptura s lokaliteta Crkvina u Biskupiji kod Knina“. FFZG, Odsjek za arheologiju. Zagreb: Doktorski rad.

Jurković, M.

(1987). „Crkve s westwerkom na istočnom Jadranu“. *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 26, 61-85.

(1992). „Crkvena reforma i ranoromanička arhitektura na istočnom Jadranu“. *Starohrvatska prosvjeta*, 20, 191-213.

(2000) „Arhitektura karolinškog doba“. *Hrvati i Karolinzi*, ur. A. Milošević. Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split, 164-191.

(2001a). „Bijaći, Stombrate kraj Trogira. Ostaci crkve sv. Marte“. *Hrvati i Karolinzi, Katalog izložbe*, ur. Milošević, A. MHAS, Split, 179-180.

(2001b) „Arhitektura karolinškog doba“. *Arhitektura, skulptura i epigrafika karolinškog doba u Hrvatskoj*. MHAS, Split, 6-31.

- (2005). „Sv. Spas na vrele Cetine i problem westwerka u hrvatskoj predromanici“. *Starohrvatska prosvjeta* III/22
- (2012). „Spomenici nepotpune biografije“. Skice za teorijska promišljanja ranosrednjovjekovne umjetnosti. Ur. Jurković, M. & Milošević, A. *MUNUSCULA IN HONOREM ŽELJKO RAPANIĆ, Zbornik povodom osamdesetog rođendana*. Zagreb-Motovun-Split, Međunarodni istraživački centar za kasnu antiku i srednji vijek, 259-271.
- Kamenjarin, I.**
- (2009). „Bijaći – Stombrate rezultati arheoloških istraživanja starohrvatskoga groblja“. *Starohrvatska prosvjeta*, III(36), 85-111.
- Kamenjarin, I. i Šuta, I.**
- (2011). *Antički Siculi: katalog izložbe*. Muzej grada Kaštela, Kaštel Lukšić.
- Karaman, Lj.**
- (1930). *Iz Kolijevke Hrvatske Prošlosti*. Matica Hrvatska, Zagreb.
- Katić, L.**
- (1955). „Solin od VII do XX stoljeća“. *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 9(1), 17-91.
- Katičić, R.**
- (1995). *Illyricum mythologicum*. Biblioteka Historia Croatica, Zagreb.
- Kilić-Matić, A.**
- (2004). „Prilog proučavanju tehnika i struktura gradnje rimskih vila rustika na obali rimske provincije Dalmacije“. *Opuscula archaeologica*, 28(1), 91-109.
- Kirgin, B., i Marin, E.**
- (1989). *Arheološki vodič po srednjoj Dalmaciji*. Logos, Split.
- Krnčević, Ž.**
- (2005). „Sveti Lovre - šibensko Donje polje“. *Hrvatski arheološki godišnjak* 1/2004, 211-212.
- Klaić, N.**
- (1927). *Izvori za hrvatsku povijest do 1526. godine*. Školska knjiga, Zagreb.
- (1975). *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*. Školska knjiga, Zagreb.
- Kukuljević Sakcinski, I.**
- (1874.-1875). *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae = Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske s Dalmacijom i Slavonijom*. D. Albrechta, Zagreb.
- Lučić, I.**
- (1986). *O kraljevstvu Dalmacije i Hrvatske = De regno Dalmatiae et Croatiae*. Priredila i prevela B. Kuntić-Makvić, uvodna studija i bibliografija M. Kurelac, komentar N. Budak, I. Goldstein, B. Kuntić Makvić, M. Kurelac. Latina et Graeca, VPA, Zagreb
- Marasović, T.**
- 1999 (2004). „Bijaći u svjetlu proučavanja ranosrednjovjekovnih vladarskih rezidencija“. *Starohrvatska prosvjeta*, 26(III), 331-359.
- (2005). „Ranosrednjovjekovne preinake antičkih građevina u Dalmaciji“. *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 39(1), 61-88.
- (2006). „Ciborij sa zabatima iz crkve sv. Marte u Bijaćima“. *Starohrvatska prosvjeta*, III (33), 37-58.
- (2008). *Dalmatia Praeromanica, ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji, 1. rasprava*. Književni krug Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika; Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Split.

(2011). *Dalmatia Praeromanica. Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji, 3. Korpus arhitekture. Srednja Dalmacija*. Književni krug Split; Muzej hrvatskih arheoloških spomenika; Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Split

Marzano, A.

(2007). *Roman villas in Central Italy: A Social and Economic History*. Columbia University, Brill.

Matetić Poljak, D. i Brajnov Botić, D.

(2018). „Pet antičkih kapitela iz Kaštel Sućurca“. *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 111 (1), 191-213.

McKay, A. G.

(1975). *Houses, villas and palaces in the Roman World (Aspects of Greek and Roman life)*. Thames and Hudson, Southampton.

Migotti, B.

(1990). *Ranokršćanska topografija na području između Krke i Cetine*, (Monografije 2, JAZU). Razred za društvene znanosti, Zagreb.

(1991). „Dekorativna ranokršćanska plastika jaderskog i salonitanskog područja. Temeljne osobine i razlike“. *Diadora* 13, Zadar, 219–312.

(1992). „Ranokršćanska topografija na području između Zrmanje i Cetine“. Doktorski rad. FFZG, Odsjek za arheologiju, Zagreb

Miletić, A.

(2008). „Castellum Tariona“. *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, 101(1), 59-74.

Milošević, A.

1999 (2004). „Prva ranosrednjovjekovna skulptura iz crkve sv. Marte u Bijaćima“. *Starohrvatska prosvjeta*, 26(III), 237- 263.

(2000). „Rezultati izložbe 'Hrvati i Karolinzi'“. *Starohrvatska prosvjeta*, III(27), 301-309.

(2002a). „Crkva sv. Marije, mauzolej i dvori hrvatskih vladara u Biskupiji kraj Knina“. *Kulturno-povijesni vodič* 18.

(2002b). „Dvori hrvatskih vladara u Biskupiji kraj Knina“. *Zbornik Tomislava Marasovića*, ur. Babić, I., Milošević, A. & Rapanić, Ž. Sveučilište u Splitu; Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split, 200-207.

Milošević, A. i Peković, Ž.

(2009). *Predromanička crkva Svetoga Spasa u Cetini, La chiesa preromanica di San Salvatore a Cetina*. Omega engineering d.o.o. Dubrovnik, Dubrovnik, Centar studia Mediterranea Split.

Mišković, A.

(2015). „Liturgijska oprema i arhitektonska plastika iz trikonhosa u Pridragi i Bilicama na izmaku kasne antike“. *Ars Adriatica*, (5), 7-20.

(2020). „Ranokršćanska skulptura iz bazilike sv. Ivana Krstitelja u Bijaćima“. *Diadora* 33-34, 397-426.

Omašić, V.

(1986). *Povijest Kaštela*. Logo, Split.

(2001). *Kaštela od Prapovijesti do Početka XX. Stoljeća; I. dio*. Muzej grada Kaštela, Kaštela.

Ostojić, I.

(1960). „Starokršćanska bazilika s krstionicom i rimskim spomenicima u Povljima na Braču“. *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 12 (1), 5-24

Petrinec, M.

(2000). *Hrvati i Karolinzi*, Katalog, Split.

(2009). *Groblja od 8. do 11. stoljeća na području ranosrednjovjekovne hrvatske države*. MHAS, Split.

Piteša, A., Marijanović, I., Šarić, A., Marasović, J.

(1992). „Arheološka mjesta i spomenici“. *Starohrvatski Solin*, ur. E. Marin. Arheološki muzej, Galerija umjetnina, Matica hrvatska, Split, 121–151.

Radić, F.

(1898). „Izvjestaj Upraviteljstva Hrvatskoga starinarskoga društva u Kninu o društvenom radu i napredku kroz zadnje polugodište“. *Starohrvatska prosvjeta* IV/1.

Radić Rossi, I.

(2009). „Arheološka baština u podmorju Kaštelanskog zaljeva“. *Archaeologia Adriatica* II, 489-506.

Rapanić, Ž.

(1987). *Predromaničko doba u Dalmaciji*. Logos, Split.

Riceputi, F.

(1864). *Memorie di cose dalmatiche nella storia della vida di S. Giovannii Orsini*. Zara.

Smiljanić, F.

(1990). „Beitrag zur Erforschung der Županien-ordnung in Sklavinien Kroatien“, *Diadora* 12, 371-388.

(1995). „Prilog proučavanja županijskoga sustava Sklavinije Hrvatske.“ *Etnogeneza Hrvata*, ur. N. Budak. Nakladni zavod Matice hrvatske, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Zagrebu

Smith, J. T.

(1997). *Roman Villas: A Study in Social Structure*. Routledge, London-New York.

Suić, M.

(1955.). *Istočna jadranska obala u Pseudo Skilakovu Periplusu*. Rad JAZU 306.

(1959). „Pravni položaj grčkih gradova u Manijskom zalivu za rimske vladavine“. *Diadora* 1.

(2003). *Antički grad na Istočnom Jadranu*. Golden marketing, Zagreb.

Šeparović, T.

1999 (2004). „Katalog ranosrednjovjekovne skulpture iz crkve sv. Marte u Bijaćima kod Trogira“. *Starohrvatska prosvjeta*, III (26), 141-187.

Šuta, I.

(2011). „Arheološka topografija okolnog područja“. *Antički Sikuli. Katalog izložbe*. Muzej grada Kaštela, Kaštela, 25-30.

Turković, T.

(2010). „Prikazi gradova na Peutingerovoj karti i razvoj urbanog pejzaža na području Hrvatske između antike i srednjega vijeka“. Doktorski rad. Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

Uglešić, A.

(2012). „Arhitektonski ostatci na lokalitetu Stombrate“. *Sv. Marta u Bijaćima*, ur. don J. Dukić. Župa Gospe od Anđela, Trogir, 11-18.

Uroda, N.

(2008). „Prilog upoznavanju lokaliteta Crikvine u Rupotini“. *Tusculum*, 1(1), 69-79.

(2010). „Ranosrednjovjekovni grobovi s lokaliteta Crikvine (Sv. Ilija) u naselju Rupotina u Solinu“. *Starohrvatska prosvjeta*, III(37), 61-75.

Vinski, Z.

(1983). „Razmatranja o poslijekarolinškim mačevima 10. i 11. stoljeća u Jugoslaviji“. *Starohrvatska prosvjeta*, 13(III).

Vežić, P.

1999 (2004). „Bazilika Sv. Marte u Bijaćima i problem njezina ciborija“. *Starohrvatska prosvjeta*, III(26), 319-330.

Vukov, M.

(2016). „Nove inačice pečata radionice Pansiana“. *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 109 (1), 155-176.

Wilson, A. J. N.

(1966). *Emigration from Italy in the Republican Age of Rome*. Manchester University Press.

Zaninović, M.

(1997). „Villae rusticae u pejzažu otoka i obale antičke Dalmacije“. *Histria antiqua: časopis Međunarodnog istraživačkog centra za arheologiju*, 1 (1), 87-96.

Zeman, M.

(2014a). „Problemski pristup istraživanju razvoja i transformacija rimskih »vila«: sklop u Bilicama kod Šibenika kao studija slučaja“. *Peristil*, 57(1), 35-45.

(2014b). „Transformacije rimskih vila na području srednje Dalmacije tijekom kasne antike i ranog srednjeg vijeka“. FFZG, Odsjek za povijest umjetnosti. Zagreb: Doktorski rad.

(2017). „A Reverse Perspective on the Transformations of the Roman ‘Rural Landscape’ in Central Dalmatia – Hyllis Peninsula, Danilo, Bilice“. *Cities, Lands and Port sin Late Antiquity and the Early Middle Ages: Archaeologies of Change*, ur. P. Diarte-Blasco, 111-133.

(2018). „'Povijesna mjesta' kao 'mjesta moći' - kontinuitet u formiranju ranosrednjovjekovnih vladarskih kompleksa sklavinije Hrvatske“. *Likovne umjetnosti, arhitektura i povijesni identiteti: zbornik radova znanstvenog skupa "Dani Cvita Fiskovića" održanog 2016. godine*, ur. Marinković, A., Munk, A., Zagreb, 19-28

Zeman, M., i Laszlo Klemar, K.

(2010). „Naselja i organizacija prostora na srednjem istočnom Jadranu od antike do ranoga srednjeg vijeka - pitanje kontinuiteta (Bribir, Donje šibensko polje)“. *Zbornik Stjepan Gunjača i hrvatska srednjovjekovna povijesno-arheološka baština*, ur. Šeparović T., Uroda, N., Zekan, M. MHAS 143-161.

10. SUMMARY

This paper will try to prove the continuity of roman villas from the earliest years of Roman reign in the Adriatic until the early Middle Ages, as well as their transformation from economic and administrative centers to estates and even possible residences of the first Croatian rulers on the example of the church of St. Marta (Stombrate) in the area of Bijaći near Trogir. The paper presents each individual construction phase in detail, with proposals for the layout of the complex in antiquity and late antiquity, as well as the early Christian and early medieval period - with emphasis on structural changes. The conceptual "reconstructions" are based on relevant scientific works, but mostly on notes from the first archaeological excavations conducted in 1902-1905 by Društvo Bihać. These notes offer a lot of data that has been neglected in historiography to this day. The focus of the paper will primarily be on the earlier strata- from the period of antiquity and late antiquity, to get a better glimpse of Bijaći in these periods, in order to contribute to the solving of research question as to why and how certain areas of Roman Dalmatia developed into estates of the Croatian rulers in the early Middle Ages.

Keywords: Bijaći, St. Martha, Stombrate, continuity, transformation, villa, manoral estates